

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 114 (16572)

2002 чылдың
октябрь 3,
ЧЕТВЕРГ

Ат салган шагы 17.50
Садар өртээ 3 рубль.

Ш.Д. ООРЖАК МОСКВАДА ЭЭП КЕЛГЕН

РФ-тин Тыва Республиказынын Чазанын Даргазы Ш.Д. Ооржак Моолга кылган албан-чоруунун ийги хүнүнде, тодарагайлаарга, октябрь 1-де эртенги чем соонда, Моолдун даштыкы херектер сайыды Лувсангийн Эрденечулуун-биле ужуражып, чугаалажышкын кылган. Оон соонда Моолдун Транспорт яамызынын хамааты ужар чүүл департаментинин директору-биле ужурашкан. Ужар чүүл харылзаазын VSAT дээр спутник харылзаазы-биле деткиир, кады ажыглаар айтырыгны, ол ышкаш Кызыл — Улангом, Кызыл — Копту, Кызыл — Улаастай аразында авиарейстерни тургузар кемчелерни чугаалашкан.

Ш.Д.Ооржак Моолдун Садыгүлетпур палатазынын президентизи С.Дэмбэрэл-биле ужурашкыш, кады ажылдажылга,

Тыванын экономиказынга инвестициялар кирир, моол таланың кады ажылдажылганы калбартырынга киржир күзеленин, Тывага инвестицияның чамдык төлевилелдерин боттандыра-рының дугайында чугула айтырылларны сайгарып чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Моолдун Президентизи Н.Багабандиниң хүлээп алышкынынга кирген болгаш ийи чурттун улустарының шаг-төөгүден тургустунган улуг найыралын улам быжыглаарыга холбашкан хөй талалыг айтырылларны чугаалашкан.

Ол-ла хүн Ш.Д.Ооржак Москвада чеде берген. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар А.Мельников Москвадан Кызылда чедип келген.

ЧИЗЕ-2002

УЧАСТОКТАР БЕЛЕН

2002 чылдың октябрь 1-де бүгү-Россияның чонунун чизезин республика девискээринге белеткээринин болгаш эрттиренин дугайында ТР-ниң Күрүнениң статистика комитетинин база Кызыл хоорайның чизе комиссиязының каттышкан хуралы Чазак бажыңның хуралдаар залында болуп эрткен.

Хуралга Күрүнениң статистика комитетинин даргазы Виктория Талтаева чизеге белеткел ажылының кандыг денелде чоруп турарының дугайын чугаалаан. Оон дыңнадып турары-биле алырга, бо хүннерге чедир чизе эрттирер 1553 инструкторларны, участок бажыңнарының эргелекчилерин өөредир дооступ турар. Кызыл хоорайда чизеге хамаарышкан 11 участок бажыңнарын тургускан. Оларның иштинде 4 бажында телефон чок. Кылдыңан ажылдарның 40 хуузу белен.

Игорь ДАМДАК.

КЫМ МУРНАП ТУРАРЫЛ?

Кызыл хоорайның чагырга даргазының ам болур соңгулдаларына холбаштыр Гуманитарлыг шинчилелдер институту 2002 чылдың сентябрь 27-29 хүннеринде хоорай чурттакчыларындан санал ап, социологтук айтырылларны салган. 500 кижиден саналдарны алган. Анкета езугаар шинчилел чоруткан. Медээлериниң шын болгаш меге талазынче чайгылы — 2 хуу.

Хоорай чурттакчыларының чартыктан хөй кези соңгулдаларга киржир деп турарын тодараткан. Чижээ, айтырган кижилерниң 58 хуузу соңгулдаларга киржирин дыңнаткан, 18,8 хуузу янзы-бүрү чылдагааннар-биле соңгулдага киржирин планнаваан. Айтырганнар-

нын 23,1 хуузу боттарының соңгулдага киржилгезин долу тодаратпаан.

Оон аңгыда соңгукчуларга: "Воскресеньеде болур соңгулдаларга кымны дээш бадылаар силер?" деп айтырыгны салган.

Түниели мындыг:

1. Д. Донгак дээш — 25,4 хуу
2. В. Вусатый дээш — 13,0 хуу
3. Э. Наксыл дээш — 10,2 хуу
4. "Шуптузунга удур" дээш — 10,1 хуу
5. З. Дехтяр дээш — 4,2 хуу.

Арткан 10 кордакчының кижжи бүрүзүнүң алган хуузу 3 хуудан ашпайн турар.

СОЦИОЛОГТУГ МОРИТОРИНГ БӨЛҮҮ.

Кызыл хоорай чагырга-газының даргазының албандужаалына кордакчы

Виктор Васильевич ВУСАТЫЙ

Хүндүлүг кызылчылар!

Кызыл хоорайның чагырга даргазының бирги оралакчызынга 4 чыл иштинде ажылдаан болгаш, бистиң хоорайның берге байдалдарын эки билир мен, чүге дизе акшакөпөөк чок үеде хоорайның чугула айтырылларын шиитпирлеп, чоннуң амыдыралын экижидер талазы-биле сагыш салып, аңаа эвээш эвес үлүүм кириген мен.

Мээң чурттап турар хоорайым меңээ эргим база оон чурттакчыларының салымчолу мени дүвүредип турар. Хоозун чугаадан үнгөш, чоннуң амыдыралын херек кырында экижидер үе келген.

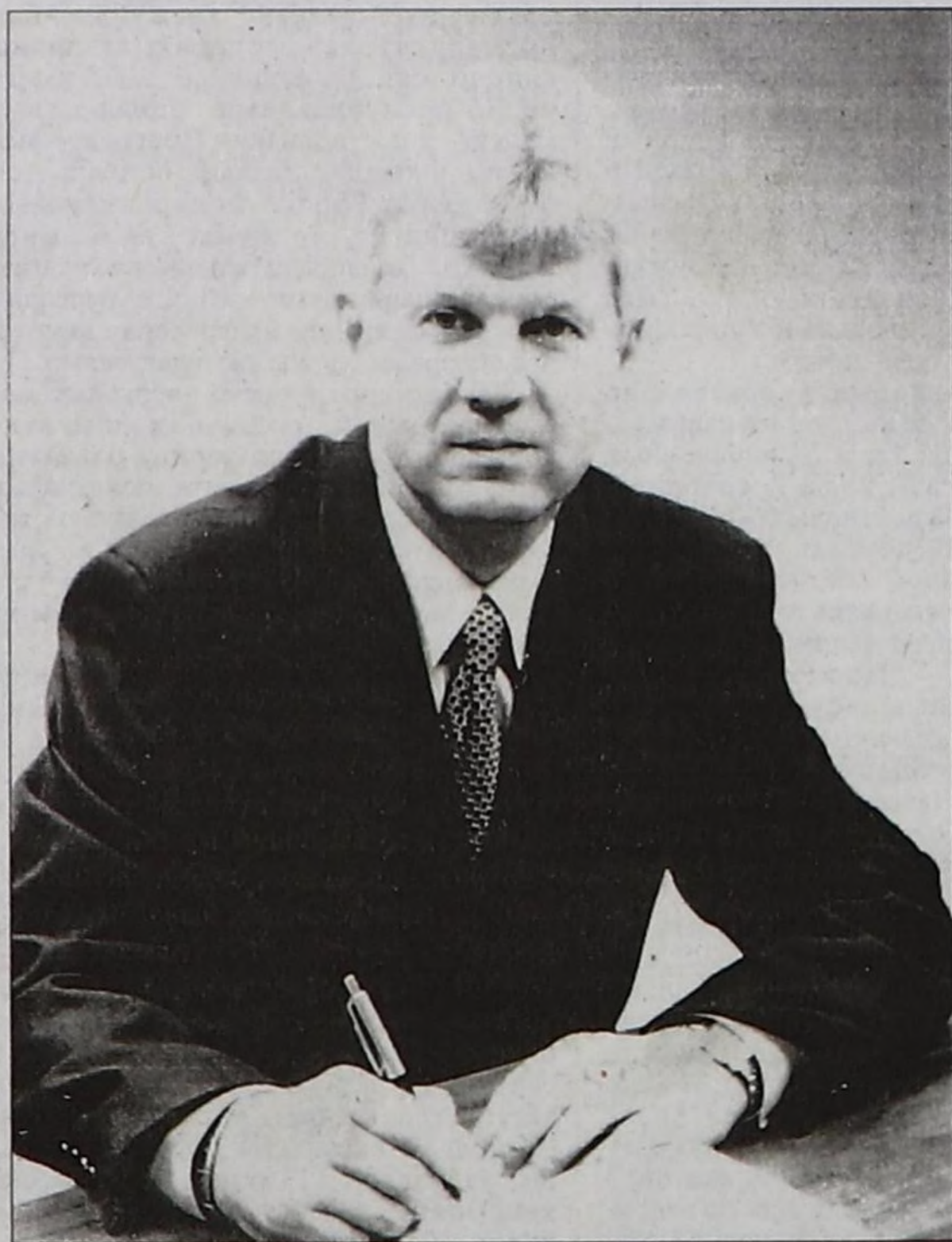
Хоорайның чагырга даргазынга соңгуттуруп тургаш, бодумнуң кандидатурамны төнчүзүңге чедир салыр мен, өске кандидаттарга бадылаашкыннарым бербес мен.

УТПАҢАР: чагырыкчыны 5 чыл иштинде чаңгыс катап соңгуп алып, хүннүң-не ону солуп турар хол-хавы эвес-ле болгай.

Соңгуттурган кижиниң тура-соруктуг, мерген угаан-биле удуртурундан силерниң база чоок кижилериниң салымы хамааржыр.

Кандыг-даа меге аазаашкыннарга бүзүрөвейин, чүрээңер-биле соңгуңар!

Улуг хүндүткел-биле,
Виктор ВУСАТЫЙ.

СОЛУГАМ: Шынчы чурттаары, арын-нүүрлүг болуру, кижилерни үнелеп, хүндүлөп көөрү.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Политиктиг быжыгышкын, экономиканың турум өзүлдези — төрөөн Тывавыстың шапкын хөгжүлдезиниң үндезини» деп соңгулда бетиниң программазын, Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Ш.Д. Ооржактың соңгулда бетиниң ужуражылгаларының үезинде соңгукчуларның кииргени чагыгларын, санал-оналдарын, күзээшкиннерин, хамаатыларның кииргени бижимел өргүүделдерин күүседириниң база шүгүмчүлелдиг санал-оналдарны чайладырының талазы-биле ажил-хемчеглерни тайылбырлаарының хемчеглериниң дугайында

КҮРҮНҮНҮ ИЛЕТКЕЛИ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидаттың соңгулда бетиниң кампаниязының организациязы

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың мартта болуп эрткен соңгулдалары республиканың политиктиг амьдыралынга улуг болушкун болган.

Соңгулдаларны 2001 чылдың май 6-да республика референдумунга хүлээп алган Тыва Республиканың чаа Конституциязының норма-чижектеринге дүүштүр чорутканының база соңгулда кампаниязының хемчээли, ону организастаанының деңнели кайгамчык.

Аар-берге демиселдин түнелинде Ш.Д. Ооржак соңгукчуларның 64 хуузу киришкен соңгулдаларга 83,88 хуу бадылаашкыннарны алгаш, соңгулдаларның бирги турунда-ла Тыва Республиканың Чазак Даргазынга соңгуткан.

Чазак Даргазының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда кампаниязы бистиң республиканың хамаатыларының Тыва Республиканың Президентизиниң база ооң командазының хөделишкисинеринге хамаарылгазының илередишкисини болган. 8 кордакчының чаңгызы-даа эрге-чагырга органнарның ажылының болгаш республиканың хөгжүлдезин көргөн программаның үнелелинге чоннун шапкындыг калбак киржилгезин чедип ашыдаван. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Ш.Д. Ооржак болгаш ооң бүзүреттирген кижилери соңгукчулар-биле 920 ужуражылганы эрттирген, оларның 374-ү Кызылга болган, ук ужуражылгаларга 35 муң чуртакчы киришкен.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржакты 14 эң улуг болгаш салдар-деңзиги хөй-ниити каттыжышкыннар, ооң иштинде Ниити-россияның «Россияның аграр партиязы» политиктиг партияның, Ниити-россияның «Ада-чурт» ниитилел-политиктиг организациязының, дайынның, күш-ажылдың болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның хоочуннарының Бүгү-россия хөй-ниити организациязының тыва салбырлары, Тыва Республиканың Херээженнер эвилели, Тыва Республиканың «Устүү-Енисейниң казактарының округу» казактарның регионалдыг хөй-ниити организациязы, Россияның камгалал-спорт техниктиг организациязының Тывада регионалдыг салбыры, инвалидтерин, чогаадыкчы

эвилелдерниң хөй-ниити организациялары болгаш немецтерниң база көрейлерниң национал культура төптери, спортчу ниитилелдер деткээн.

Соңгулда кампаниязының чорудулгазын массалыг информацияның бүгү чепсектери чырыткан.

Республиканың хоорайлар, суурлар, кожууннар чурттакчыларының Чазак Даргазы дээш бадылаашкыннарның түнелдери аңгы-аңгы болганы чугаажок болбайн аан. Республиканың 5 кожуунунга (Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик база Ак-Довурак хоорайга) Тыва Республиканың Чазак Даргазын бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның 75 хууздундан ажыы деткээн. Мөнгүн-Тайга, Өвүр, Би-Хем, Тожу, Тес-Хем кожууннарга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы дээш 50-ден 75 хуу чедир соңгукчулар соңгаан. Арткан кожууннарга база Кызыл хоорайга Тыва Республиканың Чазаның Даргазын деткээн соңгукчуларның үлүү 50 хире хуу болган.

Бо бүгү соңгукчуларның үзел-бодалыныг хостуг илередишкисиниң дугайында чугаалап турарындан аңгыда, чаа хевирлеттинип тургустунган Чазактың кежигүннеринге хамааты тайбыңы болгаш хөй-ниитиниң эп-чөвүн кадагалавышаан, республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге кайы хире хөй чүүлдерни кылырының эргежок чугулазын сагындырып турар.

Ооң-биле чергелештир эрге-чагыргага ниитизи-биле онаашкан харыс-салганы ооң бүгү деңнелдеринге болгаш адырларынга хувааган турар ужурулуг. Хүлээп алдынган бистиң стратегтиг документилеривис — Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Политиктиг быжыгышкын, экономиканың турум өзүлдези — төрөөн Тывавыстың шапкын хөгжүлдезиниң үндезини» деп соңгулда бетиниң программазы болгаш кожууннарның база хоорайларның соңгукчуларының чагыгларын, бижимел өргүүделдерин күүседириниң база шүгүмчүлелдиг санал-оналдарны чайладырының талазы-биле хемчеглери ол бүгүнү биске онаандырып турар.

Соңгулда бетиниң программазын болгаш соңгукчуларның өргүүделдерин боттандыраарының талазы-биле хемчеглерниң анализи

Чурттакчылыг черлерге, организациялар болгаш бүдүрүлге коллективтеринге, хөй-ниити каттыжышкыннарынга болган соңгулда бетиниң ужуражылгаларының үезинде Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Ш.Д. Ооржактың адресинге 1133 чагыг база хамаатыларының 1780 амы-хууда билдиришкисинери кирген, 546 хамааты шүгүмчүлелдиг үзел-бодалын илереткен, республиканың 2952 хамаатызы боттарының санал-оналдарын

болгаш күзээшкиннерин киирген. Ужуражылгалар үезинде дыка хөй айтырылгалар салдынган, оларның 145-инге хамаарыштыр массалыг информация чепсектерин дамчыштыр тайылбыр бээри негеттинип турар. Бижимел өргүүделдерниң ниити саны 6408 болган.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың апрель 15-те хүлээп алганы №205 «Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Ш.Д. Ооржактың соңгулда бетиниң ужуражылгала-

рының үезинде соңгукчуларның киирген чагыгларын, санал-оналдарын болгаш күзээшкиннерин, хамаатыларның амы-хууда билдиришкисинерин өөренип көөрүн база оларны системажыдарын доозарының талазы-биле ажилчын бөлүктерниң составының дугайында» доктаалын езугаар 19 ажилчын бөлүктү тургускан, оларның составынче кожууннарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда соңгулда бетиниң штабтарының начальниктери, кандидаттың бүзүреттирген кижилери, Тыва Республиканың Чазак Аппаратының организаствыг ажил болгаш тус чер бот-башкарылганының органнары-биле кады ажилдажылга чорудар эргелелдиг, Тыва Республиканың Президент Администрациязының ажилдакчылары кирген. Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызының бадылааны угланышкыннарның талазы-биле немелде үш ажилчын адаккы бөлүктү тургускан. Олар кирген документилерни системажыдарының, оларны бүрүткээриниң болгаш чагыгларын, санал-оналдарны база күзээшкисинерни күүседириниң, шүгүмчүлелдиг санал-оналдарда айтырылгаларны шийтпирлээриниң талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылырының талазы-биле ажилдың кол кезээн күүсеткенер. Ажилдап кылдынган хемчеглерниң болгаш резолюцияларның үндезининге белеткеттинген доктаалдар төлевилелдери яамыларга болгаш ведомстволарга, тус чер бот-башкарылганының органнарынга ийи удаа чөпшээржилгени эрткен болгаш оларны Тыва Республиканың Чазаның хуралынга сайгарып көөрү-биле киирген.

Чазак хуралдарында доктаалдар төлевилелдерин үш номчулгага сайгарып көргениниң соонда Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Тыва Республиканың Чазаның 43 доктаалында ат салган, ооң иштинде 19 доктаал кожууннар болгаш хоорайлар соңгукчуларының чагыгларын күүседириниң талазы-биле, 1-зи — яамылар болгаш ведомстволар аайы-биле, 1 доктаал — Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Ш.Д. Ооржактың 165 пунктулуг болгаш оларны күүседир 390 хемчеглиг 4 кезектен тургустунган соңгулда бетиниң программазын боттандыраарының талазы-биле.

Үндезин документ — Чазак Даргазының соңгулда бетиниң программазын күүседириниң талазы-биле ажил Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың апрель 16-да хүлээп алганы № 220 доктаалы-биле бадылаан угланышкыннарга сес ажилчын бөлүктү тургузары-биле эгелээн. Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда бетиниң программазын боттандыраарының талазы-биле хемчеглерни яамыларның болгаш ведомстволарның коллегияларынга бадыткаттынган санал-оналдарга үндезилеп ажилдап кылган. Хемчеглерни республиканың Экономика болгаш Саң яамылары-биле дугуржуп чугаалашкан болгаш оларны Чазак Даргазының программазының адырларының аайы-биле хевирлээн.

1 адыр. «Чогумчалыг экономика — республиканың чечектелишкисиниң үндезини». Ынаар программаның 86

пунктузун киирген болгаш ол 6 кезектен тургустунган. Бо адырның чүүлдерин күүседире-биле 220 хемчегни ажилдап кылган.

2 адыр. «Экономиктиг айтырылгаларның шийтпирлээшкисинден социал айтырылгаларның шийтпирлээшкисинче». Бо адыр программада чүүлдерниң 55 пунктуздундан тургустунган, оларны боттандыраары-биле 106 хемчегни ажилдап кылган.

3 адыр. «Күрүнежидилгени быжыгларынга, демократияны хөгжүдеринге болгаш корум-чурумну хандыраарынга бирги ээлчегниң сорулгалары» ийи адаанда адырлардан тургустунган болгаш программаның чүүлдериниң 17 пунктузун хаара туткан, оларны күүседире-биле 44 хемчегни ажилдап кылган.

4 адыр. «Профессионал кадрларны — төрөөн Тывавыска». Адырда программаның 7 пунктузу хаара туттунган, оларны боттандыраарында 20 хемчегни ажилдап кылган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда бетиниң программазын боттандыраарының талазы-биле хемчеглерге дүүштүр 2010 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Концепциязынга тодарадылгаларны киирер, ооң үндезининге 2007 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Программазын чедир ажилдап кылыр болгаш оон бүрүткелин Россия Федерациязының Экономиктиг хөгжүлдэ яамызынга чорудар. Ол ышкаш экономика болгаш социал адырларның тускай сорулгалыг программаларында эдилгелерни киирип, чаа программаларны ажилдап кылыр.

Хемчеглерге дүүштүр республиканың оон-даа ыңай социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эрге-хоойлу баазанын быжыглаары — республика хоойлуларын болгаш еске-даа нормативтиг актыларны ажилдап кылыры база хүлээп алыры, федералдыг хоойлужудулга талазы-биле санал-оналдарны ажилдап кылыры көрдүнүп турар.

Чылдың-на акша-хөреңгилерниң 60 хууздундан эвээш эвезин экономиканың боттук секторунун хөгжүлдезинче угландыраары, оон күсели-биле үндүрүг онаар баазаны калбартыры хемчеглерде көрдүнгөн.

Хемчеглерде саң-хөө талазы-биле хамаарышпас чорукту магадылаан болгаш үндүрүг шыдал-шинээниң үре-түннелдиг өзүлдезинге салдарлыг эрге-чагырганын республика органнары биле тус черниң бот-башкарылга органнарының аразында бюджеттерни хевирлээриниң кезээнге саң-хөө бүрүн эргелерин аңгылаарының айтырылгалары база өөренип көргөн. Чылдың-на бюджеттиң боттук орулгаларының өзүлдезин 10 хуудан эвээш эвеске хандыраары, үндүрүглер талазы-биле чедир төлөвээн өрелерни кызыраары көрдүнгөн.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда бетиниң программазында салдынган сорулгаларны шийтпирлээр-биле социал-экономиктиг хөгжүлдениң узун хуусаалыг программазын болгаш чыл санының прогнозтарын ажилдап кылып тура, ниити регионалдыг продуктунун (Уланчызы 3-кү арында).

(Уланчызы Эгези 2-ги арында).

өзүлдезин 8-10 хуудан эвээжетпейн хандыралы хемчеглерде көрдүнүп турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидат Ш.Д. Ооржактын республиканын кожууннарынга болгаш хоорайларынга сонгулда бетинин ужуражылгаларының үезинде **сонгукчулардан 1133 чагыг кирген, оон иштинде Кызыл хоорайның сонгукчуларындан — 421, кожууннарының болгаш Ак-Довурак хоорайның сонгукчуларындан — 712.** Чагылларның хөй нуруузу Кызыл хоорайның, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Кызыл, Би-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарының чурттакчылары кириген.

Чагылларның анализинден алгаш көөргө, оларның хөй кези — 444-ү азы кирген чагылларның 39 хуузу, **дериг-херекселдерин болгаш техниканы садып алырының**, а ол ышкаш кол нуруузуна социал адырның объектилеринге, экономиканың баазалыг адырларының бүдүрүлгелеринге база көдээ ажил-агынын объектилеринге **капитал септелге чорударының** айтырыгылары биле холбашкан.

Школарның коллективтери 226 чагыгны кириген: ол дээрге школа чанында албан черлеринге автотранспортту болгаш көдээ ажил-агы техниказын, компьютер класстарын садып бээринин дугайында; культура ажилдакчыларындан: культура одагарына капитал септелгени чорударының эргежок чугулазының болгаш оларның эдин, херекселди чаартырының, спорт дериг-херекселдерин база күш-ажыл кичээлдеринге херек херекселдерин, хөгжүм аппаратуразын, мебельди болгаш өске-даа чүүлдерни садып алырының дугайында чагыллар.

Экономиканың баазалыг адырларының коллективтеринден кирген чагыллар оран-саваның база тудуг-деригниң, кол дериг-херекселдин болгаш техниканың аажок эргижиреп элээнин бадыткап турарлар. Электри дамчыдар шугумнары, трансформатор подстанцияларын катап тургузарының, солугурунун азы септээринин, котельналарын дериг-херекселдерин болгаш дузалал механизмин септээринин, районун харылзаа белдирлерин чаа дериг-херексел-биле дериинин, транспорт бүдүрүлгелеринин автопарктын чаартырының база көдээниң бараан бүдүрүчүлери техника-биле хандыралының айтырыгыларын шийтпирлээри эргежок чугула. Сонгукчуларның хөй нуруузу бо сорулгаларга инвестицияларның хемчээлин көвүдедиринин дугайында чагылларны кириген.

Ийги черни тудугун болгаш эде чаартылганын айтырыгылары-биле холбашкан чагыллар ээлеп турар — оларның саны 261 азы ниити санның 23 хуузу. Бо бөлүктүн чагылларының аразында социал адырның, одалга-энергетика болгаш бүдүрүлгө инфраструктуразының, көдээ база чуртталга-коммунал ажил-агыларын айтырыгылары колдуан.

Телевидение программаларының, ылангыя «Тыва» КТРК-ның дамчыдылгаларын, организастаарының дугайында чагылларны Каа-Хем, Би-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл, Эрзин, Өвүр кожууннарының чурттакчылары кириген. Телефон четкизин калбартырының болгаш үзүктел чок харылзаа-биле хандыралының дугайында чагылларны ырак-узак черлерин: Өвүрде Чаа-Суурнуң, Эрзинде Качыктын, Бай-Тайганың Шуй-Аксы болгаш Кара-Хөл суурларының, Би-Хем кожуунда Хүт, Билелиг болгаш Ленинка деп черлеринин чурттакчылары кириген. Автооруктарны, көвүрүлгелерин тударының база септээринин дугайында чагылларны 10 кожуунун болгаш Кызыл хоорайның сонгукчулары кириген.

Дыка хөй айтырылгарга хамаарыштыр тускай сорулгалыг программалыг документтерин ажилдап кылыры база хүлээп алыры чугула. Чижээлээрге, бүдүрүлгелерин балансызында турар, ынчалза-даа оларның ажаап-тежээп шыдавайн турары ниити чуртталга черлеринин септелгенин, бир эвес акшаландырышкынын үндезин-дөстөрүн тодаратпышаан, комплекстиг программаларны ажилдап кылбас чүве болза, күүседери болдунмас.

Чагылларның үшкү бөлүгү организастыг шынарлыг 94 айтырыгдан тургустунган.

Чүнүң-даа мурнунда сонгукчулар чуртталга-коммунал хандырылганың адырынга, агроулетпүр комплекзинге,

садыгга болгаш чонун амыдырал хандырылганын корум-чурумну тударын негеп турарлар. Оон соонда энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агынының айтырыгылары-биле холбашкан санал-оналдар чоруп олурар. Сонгукчулар оон аңгыда күрүнэ эрге-чагырга органнарының болгаш тус черинин бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарынче, оларның техниктиг дерилгезинче кичээлгенин углап турарлар. Чурттакчылыг черлерге Чазак хүннерин эрттиреринин болгаш хүлээп алдынган шийтпирлеринин күүселдезинге контролду күштелдиреринин дугайында чагыллар хөй. 28 чагыг азы 2,4 хуу эрге-чагырга органнарының структуразын болгаш кадрлар-биле ажилды сайзыраңгайжыдарының талазы-биле санал-оналдар болуп турар.

Сонгукчулар күрүнэ чагыгының системазын катап тургузарының дугайында чагыгы кирип, күрүнэ хереглелинге боттарының продукциязын болгаш ачы-дузазын саналдааннар.

Чаа албан черлерин, организастаарының болгаш бүдүрүлгелерин тургузарының база салбырларын аягыдагы дугайында 77 чагыг кирген. Оларның кол нуруузу ниити өөредилге черлерин, оон иштинде эге болгаш хөгжүм школаларын, көдээ черлерге профтехучилищелерин салбырларын база инвалид уругларга республика деңгелде тускайжыттынган школалары аягыдагы, кожууннарга нотаариалдыг контораларны тургузарының дугайында.

Сонгукчуларның чагыларының бир чамдызы арга ыжын болбаазырадыр, мебель бүдүрер биче бүдүрүлгелерин аягыдагы-биле холбашкан. Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Кунгуртуг суурларын чурттакчыларындан тууру бүдүрер, Бай-Тайга кожуунун чурттакчыларындан минералдыг сугну савалап кудар цехтерни аягыдагы дугайында, а ол ышкаш Чадаана хоорайга цемент заводун тударының арга-шинээн өөренип көөрү-биле Кеген-Булак деп черге шинчилел ажилдарын чорударының дугайында, Кызыл, Би-Хем, Сүт-Хөл кожууннарга амыдырал хандырылга ачы-дузазын чедирер пунктуларны организастаарының дугайында, Өвүр, Тес-Хем болгаш Каа-Хем кожууннарга автозаправка станцияларын тударының дугайында чагыллар кирген.

Чаа бүдүрүлгелерин аягыдагы база амгы бүдүрүлгелерин саарылга акша-хөреңгилерин долдурарының айтырыгылары **инвестицияларны** хаара тударын негээр. Инвестиция программаларынче телевилелдерни кириеринин дугайында 15 чагыгны экономика адырының: тудуг-нуң, көдээ ажил-агынының, садыг болгаш амыдырал хандырылганының, улетпүрүн болгаш өске-даа бүдүрүлгелери кириген.

Көдээни чурттакчылары биеэги хевээр дузалал ажил-агыларын тургузарынга болгаш хөгжүдеринге, коллективтиг ажил-агынын язы-бүрү хевирлери кылдыр каттыжарына сонургалдылар. Чазак **лизинг езугаар малмаганны болгаш көдээ ажил-агы техникузын садып алырын күзеп турар хуу кижилерге болгаш юридиктиг эргелигерге чээли бээринин системазын** непередирин дүргедедири чугула.

Сонгукчулар **өнчү харылзаалары-биле** холбашкан чидиг айтырыгыларын тургузуп турарлар объектилеринин ээлерин, шимчeves өнчүнүн саарылдазын тодардырының дугайында база өске-даа айтырыгыларын шийтпирлээшкени үредеттинген чамдык объектилерин, чижээлээрге, автовокзалдың оран-савазын, Дус-Хөлде пансионаттарны база өске-даа тудуг-суурну катап тургузар арганы бээрлер.

Бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгелеринин ажилдакчыларының **шалың акша-зынга өрелерин** чок болдурарының дугайында айтырыгыны сонгукчулар чиди-биле тургузуп турар. Чаа хоойлужулуга дүүштүр тудуг адырында **эргижирээн тарифтерни эде көөрүнүң дугайында** санал-оналдар бар. Чеди-Хөл кожуунун өөредилге килдизинин, школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлеринин төпчүттүнген бухгалтерияларының ажилдакчыларының күүседип турар ажилдарының хемчээли углатканы-биле шалың акшазын өстүреринин айтырыгы салдынып турар. Улуг-Хем болгаш Бай-Тайга кожууннарының эмчилери ыяап-ла медицина камгаладылганының фондузунун шугумунга тариф-

терни өстүрерин негеп турарлар.

Дыка хөй таварылгаларда тургустунуп келген байдалдарын чылдаганы удура-дедир санаашкынын чоруу болуп турар. **Бүдүрүлгелеринин болгаш организастаарының дебитор база кредитор өрелери** ажилчыннарга рынок харылзааларының субъектилеринин турум ажилдаарынга бүзүрелин болдурбайн турар 19 чагыгга сонгукчулар олче кичээлгенин угландырып турарлар.

Библиотека четкизинин болгаш кожууннарының төп эмнелгелеринин ажилдакчылары шалың акшага **немээш-киннерни болгаш немелде телеви-лерни** төлеп бээринин дугайында айтырыгыны шийтпирлээрин дилеп турарлар.

Сонгулда бетинин чагыларында Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидат Ш.Д. Ооржактан деткимче дилээн хөй-ниити болгаш политиктиг шимчээшкыннерин өргүү-делдери онза черге ээлеп турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдааларына моон мурнунда Тыва Республиканың Президентизи турган Ш.Д. Ооржактын тиилелгези, оон командазының шилип алганы курузу чонун деткимчезин алган дээрзин шыныткан. Сонгукчулар-биле ужуражылгаларга Тыва Республиканың Чазак Даргазының адресинге чөптүг шугумчүлелди база кылган. Хамаатыларның бергени чемелелдерни анализтеп тура, эрге-чагырганын бүгү адырларының дарый шийтпирлээри негетинип турар 28 чидиг айтырыгыларын онзалап тускайлаан.

Шүгүмчүлелди санал-онал кылган сонгукчуларның ниити саны 546 кижиге болган, оларның 349-ү азы 70 хуузу эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажилының стилин болгаш аргаларын чиди-биле шүгүмчүлел, эрге-хоойлу камгалаар органнарының боттарына корум-чурумну тударын, ИХЯ ажилдакчыларының хоойлудүрүмнү хажыдар факт-барымдааларын үзе шаварын негээрлер. Ындыг санал-оналдар Кызыл, Чадаана, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларын, Дүрген, Бай-Хаак, Сарыг-Сеп, Ак-Даш суурларын чурттакчылары-биле ында коллективтерге ужуражылгалар үезинде дыңналып турган.

Россия Федерациязының Саң ямызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелелинин коллективинин ажилдакчылары ИХЯ-ны болгаш суд органнарын оларның киригени, саң-хөө ажил-чорудулгазында хажыдышкыннары, акша-хөреңгилерин соора ажилгалыны илереткен материалдарының сайгарылганын узамдыктырып, шөйүп турарын шүгүмчүлээнер.

Каа-Хем, Эрзин кожууннарының, Туран хоорайның чурттакчылары эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажил кылбайн турарына, кол хөреңгилерин, техниканың оорлаашкынын болдурган коллективтиг ажил-агыны удуруткулларының кеземчеге онаашпайн турарына килеңээшкенин илереткенер.

Кызыл хоорайның чурттакчылары дача участкаларына үлтээшкыннерден когараан хамаатыларның билдирешиш-киннеринге хамаарыштыр милиция органнарының талазындан хемчеглер албайн турарын айтканнар.

Паспорт столдарының багай ажилын Кызыл хоорайның, Бай-Хаак, Дерзиг-Аксы, Каа-Хем, Сайлыг суурларның чурттакчылары шүгүмчүлээнер.

А Туран хоорайдан сонгукчулар Ф.Ф. Лебедев, Н.И. Некрасов, А.И. Черменев олар ИХЯ-ның эрги удуруткулгазынга бүзүрелин илередип, ону солугурунун дугайында айтырыгыны көдүрерин саналдааннар. Бо факт Иштики херектер ямызының удуруткулгазын солугуру боттуу-биле эргежок чугула турганын көргүзүп турар.

Сонгукчуларның **аграр секторун** айтырыгылары-биле холбашкан шүгүмчүлелди көдээниң ажил-ишчилеринин айтырыгыларынче кичээлгенин хамаарылганы болурунун эргежок чугулазын база катап сагындырып турар. Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды кожууннарының чурттакчылары «Тыва сүт» КУБ-ка база «Тыва эът» КУБ-ка продукция дужаага, оон өртке-үнезин албааннар. Бо чүүл республиканың Көдээ ажил-агы ямызының ажилында четпестерни көргүзүп турар.

Кызыл, Туран хоорайларын, Сарыг-Сеп суурнун чурттакчылары **чуртталга-коммунал ажил-агынының** ажилдакчыларының адресинге чедирип турар ачы-дузаның багай шынарының болгаш үндезин-барымдаа чок черге тарифтерни өстүргенин дугайында шүгүмчүлелди

кылганнар. Олар ук айтырыгыны Тыва Республиканың Чазак Даргазы хуралына сайгарарын база одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин чарылдалдарына хамаарылга чок аудитор хыналданы чорударын саналдааннар.

Республикада **тудуг** адыры дирлип келгежок, амды дээрзинде ында чурумну тутпаан, «хоорай» МБ-нин, «Паркет» КУБ-тун, «Киф» КХН-ниң болгаш өске-даа коллективтеринин ажилдакчылары адырның болгаш бүдүрүлгелеринин удуруткулдарын шалың акшазын өй-шаанда төлеп бербейн турары, каш-каш чылдарның өрезин болдурганы дээш шүгүмчүлээнер.

Хоорайларын чагайжыдылганының, оруктарга асфальт чадарының, кудумчуларны, бажыңнар даштын боктан аштаарының, культураның болгаш дыштанылганын парктарын арыг-силги тударының, Енисейниң суун болгаш унун аштаарының талазы-биле Кызыл, Ак-Довурак хоорайларын чагырга даргаларының ажилына хөй-хөй шүгүмчүлелди санал-оналдар кирген.

Социал албанның ажилдарын эки-жидер талазы-биле шүгүмчүлелди саналды 19 кижиге кирген. Олар хүлээп ап турар хоойлуларын дугайын чонга долузу-биле дыңнадырының эргежок чугулазын, хандырылга культуразын бедидерин, келген кижилерни хүлээп алырына чогуур байдалдарны тургузарын чугаалааннар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидаттын адресинге 2952 кижиге күзээшкыннерни болгаш саналдарны кириген. Күзээшкыннерде болгаш саналдарда айткан айтырыгыларны шийтпирлээр талазы-биле Чазактын болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазының 32 угланышкынын тодараткан.

Агроулетпүр комплекзинин ажилының дугайында 699 кижиден саналдар болгаш күзээшкыннер кирген.

Кожууннар суурларының 264 чурттакчызы кичээлгенин эрге-чагырга органнарының кичээлгенин көдээ ажил-агы айтырыгыларынче угландыралын саналдаан.

Ак-Довурак хоорайның, Би-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарының 115 чурттакчызы чонну мал болгаш көдээ ажил-агы техникузы-биле лизинг езугаар хандыралынче республиканың Көдээ ажил-агы болгаш аш-чөм ямызының ажилын күштелдирерин саналдаан.

Бай-Дар, Успенка, Мөрен, Нарын суурларын 113 чурттакчызы көдээ ажил-агы продукцияларын мөөнөп садар рыноктарны тургузарын саналдаан.

Каа-Хем кожуунун чурттакчылары көдээ ажил-агы продукцияларынга күрүнэ чагыгының дугайында хоойлу телевилелин ажилдап кылырын саналдаан.

Тываның үнүштер камгалагының республика станциязының ажилдакчылары чер ажилын хөгжүдеринче, сугаттыг черлерни чөптүг ажилдаарынче, көдээ ажил-агы культураларын хоралакчылардан, аарыглардан, бок-чамдан камгалаарынче кичээлгени күштелдирерин саналдаан.

Боттарының болбаазырадыр бүдүрүлгелерин оожум темп-биле тургузуп турарына, үнелиг чиг этти: дүктү, мыйыстарны, арга-арыг продуктуларын холбаштырыкчылар чик өртке-биле садып алгаш, Тываның девискээринден дашкаар черлерге аппарат турарына көдээ чон сагыш човал турар. «Тыва эът» КУБ чижеең садыгчыларны мурнап, чондан эътти хүлээп алгаш, шулуун ажилдаары-биле чээлилерни чогуур үезинде тыпсырын, болбаазырадыр бүдүрүлгелерин тургузарын дүргедедири база саналдаан.

Ол ышкаш Моолдан кызыгаар эрттир эът болгаш мал кириеринге медицина-санитар контрол шынгырадырын саналдаан.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажилының дугайында 556 кижиден саналдар болгаш күзээшкыннер келген. Кожууннар чурттакчыларының хөй нуруу-зунун саналдарының кол утказы эң чидиг айтырыгыларын шийтпирлээринче угланган. Ол чүүлдер болза:

мал оорлаашкыны-биле демиселди күштелдирери дээш Каа-Хем, Таңды, Кызыл, Сүт-Хөл, Эрзин, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарының 361 чурттакчызы санал кириген;

меге водка болгаш наркотиктерни чажырып садып-саарганы дээш демиселди күштелдирер талазы-биле 180 сонгукчу санал кириген;

(Уланчызы 4-кү арында).

(Төңгүзү. Эгези 2-ги, 3-кү арынарда).

улусчу дружиналарның ажылын катап эгелээр саналды Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның, Өвүр, Би-Хем кожууннарның чурттакчылары кириген.

Кызыл хоорайның Спутник суурунун, Ровно, Ключевая, Баян-Кол, Паротурбинная кудумчуларының, Кызыл, Өвүр кожууннарның чурттакчылары шагдааларның патруль-пост черлериниң санын көвүдедирин саналдаан.

Социал-политика айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының адресинге кирген саналдарны болгаш күзээшкннерни анализтеп көөрге, оларның хей кезии орулгаларның эвээш бооп турары-биле, бот иелер, хей уругларлыг өг-бүлелер, студентилер, сургуулдар, инвалидтер-биле холбашкан бооп турар. Олар немелде материалдыг дузаламчы алырын күзеп турар.

Республика кожууннарның болгаш хоорайларының 542 чурттакчызы уруглар пособиезиниң талазы-биле өрелерни дүрген төлээрин, чедимче эвээш өг-бүлелерниң уруглары өөредилге черлеринге кирерде чиигелделерни көргүзерин, стипендияларны улгаттырарын, студентилерге, сургуулдарга автобустарга чиигелделге аргыжар органы тургузарын саналдаан.

65 кижии уругларның хайгаарал чок чоруу-биле демиселди шийтпирлиг уламчылаарын, оларны кижизидеринге өг-бүлениң ролун бедидерин, даштыкы улустарның уруглар азырап алырын болдурбазын саналдаан.

32 кижии Чазактын онзагай кичээнге-ийн ажыл чок чорукту кызырарынче угландырарын саналдаан. Өөредилге черлери дооскан аныктарны ажылга хаара тудар, оларны профессионал өөредилгеге улаштыр өөредир, аныктарның көдээге чурттаар сонургалын улгаттырар дугайында саналдарны кириген.

Чедимче эвээш өг-бүлелерге ыяш болгаш хөмүр-даш өртээнге чиигелделер тургузар дугайында саналды 12 сонгукчу кириген.

Кызыл-Мажалык суурнун чурттакчылары хей уругларлыг иелерни Тыва Республиканың күрүне шаандалдары-биле шааннаар дугайында саналды кириген.

Транспорт, харылзаа, экономика-ның база адырларының ажылының талазы-биле санал, күзээшкннерни 266 кижии кириген.

Сотовый харылзааны хөгжүдөр дугайында саналды Кызыл хоорайның, радио болгаш телевидениениң ажылын катап эгелээр дугайында Шанчы, Чаа-Хөл суурларның, Каа-Хем, Улуг-Хем кожууннарның чурттакчылары саналдарны кириген.

Автобустар септээрин Тываның машина тудушкун заводунун баазанынга организастаар саналды Кызыл хоорайның сайгарлыкчылары кириген.

Пассажирлер АТБ-зиниң чолаачылары ооң автобус парыгын чаартырының айтырын көдүргөн, а Спутник суурнун болгаш Кызыл аэропортуунун общежитиелериниң чурттакчылары хоорайның ол микрорайоннарынче автобус маршруттарын организастаарын саналдаан.

Тудуг, чуртталга-коммунал ажылының талазы-биле кирген саналдарның кол утказы хей айтырыгларны шийтпирлээринче угланган. Кызыл хоорайның, Эрзин, Танды, Чөөн-Хемчик кожууннарның 39 чурттакчызы бюджет адырының чидиг хереглелдиг ажылдакчыларына чурттаар бажыңнар садып алыры-биле чиигелделиг чээлилерни азы субсидияларны бээрин дүргедедирин, а ол ышкаш ипотека тудуун хөгжүдөрүн саналдаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына сонгулда мурнунун кампаниязының үезинде Ш.Д.Ооржактын адресинге **сонгукчулардан 1808 хууда дилеглер** кирген, оларда 1405 чагаа (77,7%) кожууннарның чурттакчыларындан болгаш Кызыл хоорайдан 403 чагаа (22,3%) келген. Чөөн-Хемчик кожууннун чурттакчыларындан 268, Улуг-Хемден — 232, Барыин-Хемчиктен — 115 дилег чагаалар келген. 80-ден 100 чедир дилеглерни Танды, Өвүр, Чаа-Хөл, Бай-Тайга кожууннарның, 60-дан 80 чедир дилеглерни — Сүт-Хөл, Би-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл кожууннарның, 45-тен 50 чедир дилеглер-

ни — Эрзин, Каа-Хем кожууннарның чурттакчылары кириген. Тес-Хем, Тожу, Мөңгү-Тайга, Тере-Хөл кожууннардан тустузунда 22, 18, 16, 7 дилеглер кирген.

Анализтин көргүскенин езугаар алырга, ниити сандан 429 кижии азы 24 хуузу чурттаар оран-сава бээрин, 220 кижии азы 12,5 хуузу чурттаар бажың садып алыр, тудар азы септээр хөрөңги дилеп турар. Тудугга хөрөңги чедишпейн турар чорук инвалидтерге болгаш дайын киржикчилеринге, хей уругларлыг өг-бүлелерге, өкпе аарыг улуска, өскүстерге болгаш уруглары инвалид өг-бүлелерге чурттаар чер бээрин көрүп турар хоойлуларны кошкак боттандырып келгениниң ужурунда бооп турар. Кириген дилеглерниң 21 хуузу пенсионерлерден, ажыл чок кижилерден, инвалидтерден, хей уругларлыг болгаш бот иелерден кирген, оларның байдалы дыка нарын, социал магадылалдарга эргелерин долу күүседир негетинип турар. Уруглар пособиелериниң талазы-биле эрткен чылдарның өрелерин төлээри чидиг бооп артышсаан.

Сонгукчуларның 97 дилеглеринде малды лизинг-биле садып алырынга хөрөңги үзүп бээрин айтыткан.

Сонгукчуларның 9 хире хуузу ажылдаар черлерни тургузарын, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы организастаарынга азы хөгжүдөрүнге чээлилер бээрин дилеп турар.

Кижиниң амыдыраар эргелерин хандыраар, оларга дээп болбас талазы-биле хемчеглерни алыр, а ол ышкаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның кошкак ажылының дугайында дилеглиг билдиришкннер бар.

Дилеглерниң 6-дан ажыг хуузу коллективтиг дилеглер бооп турар. Олар өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш спорт албан черлерин материал-техниктиг дериинге хамаарышкан бооп турар.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының киригени он дилегниң бирээзи-ле Интернационал, Энергетиктер, Паротурбинная болгаш өске-даа кудумчуларда общежитиелерге болур-чогуур байдалдарны тургузарынче, чаагайжыдарынче, телефоннар тургузарынче, хей-ниитиниң транспорт ажылын экижидеринче угланган. Кызыл хоорайның Спутник суурунун чурттакчылары социал амыдырал хандырылганын экижидеринче угланган айтырыгларны шийтпирлээрин негезен.

Сонгукчулардан кирген бүгү билдиришкннерни, дилеглерни, саналдарны өөренип көргөн, анализтээн болгаш суму, кожуун, хоорай аайы-биле тодарадып бөлүктээн. Күүседикчилерни болгаш күүседир хуусааларын тодараткан. Чижээ, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызынче эмнениринге, өөрениринге, чурттаарынга материалдыг дузаламчы көргүзөр дугайында 283 дилеглерни чоруткан. Кадык камгалал яамызынче аарыг кижилерни эмнээринге дузаламчы көргүзөр, эмнелге дериг-херекселдери садып алыр, эмнелге албан черлериниң ажылын экижидер талазы-биле 52 чагаа-дилегни чоруткан. Республиканың Өөредилге яамызынче 50 дилегни чоруткан, ында школаларның башкылар коллективтери школаларга, уруглар садтарына автобустар, тракторлар үзүп бээр, школа класстарын четчелээр, уруглар садтарын мебель-биле хандыраар, компьютерлерни бээр, мастерскаяларны станоктар-биле хандыраар, башкыларга бажыңнар тудуп бээр, бажыңнар септээр дугайында дилеглер бар. Культура яамызынче 12 дилегни кириген, ында музыка аппаратураларын, мебелиди бээрин, көдээ культура бажыңнарын септээрин дилеп турар. Пенсия фондузунун салбырынче пенсияларның хемчээлин өстүрерин дилээн билдиришкннерни дамчыдып берген. Биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткир болгаш хөгжүдөр талазы-биле яамыже 62 билдиришкннин чоруткан, оларда суурларга, хоорайларга ниитиниң чөмөнчилгезиниң бичии бүдүрүлгелерин ажыдарынга, мини-пекарнялар садып алырынга, мини-фермалар, ыяш дилдирер херекселдер, идик-хеп даараар мастерскаялар тургузуп алырынга чээлилер бээрин дилеп турар. Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызынче 49 дилег-билдиришкннин дамчыткан. Ында республикадан дашкаар

өөредилге черлеринге барып өөрениринге, стипендия хемчээлин өстүреринге, өөредилге дээш телевиз, студентилерни бюджет акшаландырышыкынынче шилчидер, Кызыл хоорайда общежитиелерниң ажылын экижидер дугайында айтырыгларны көдүрүп турар. Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынче 161 билдиришкннин дамчыткан, олар колдуунда-ла мал, техниканы лизинг-биле садып алырынга холбашкан. Чагааларда айтыткан барымдаларны өөренип көргөш, хемчег алыры-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарже 43 билдиришкннин чоруткан. Хамаатыларның 386 билдиришкннин азы 21,3 хуузу Чазак Аппарадында арттырган, оларга хамаарыштыр шийтпирлерни күлээп алыр.

Сонгукчуларның киригени бүгү дилеглерин, билдиришкннерин республиканың күрүне структураларының деңгелинге шийтпирлээри болдунмас. Хей айтырыгларны тус черниң бот-башкарылга деңгелинге шийтпирлээр болганда,

Чазак доктаалын күүседир организациялар

Сонгукчуларның чагыгларын боттандыраар талазы-биле хемчеглерни Чазак Даргазының болгаш ооң оралакчыларының албан-дужаал хуваалдазынга дүүштүр харылап турары адырлар блоктарының аайы-биле тургускан.

Бо доктаал болза Тыва Республиканың Чазааның чаа составына программа документ болур, ону 5 чылда боттандыраарын көргөн, республика болгаш чер-чер бюджеттериниң хемчээлин дең-дески хуваап боттандыраар.

Хемчеглерни ыяк ажылдап кылыры, шийтпирлер төлевилелдериниң чогуур сорулгазынга дүгжүп турарын база перспективаны өөренип көөрү, күүседир хуусааларны оларны мурнады шийтпирлээрин барымдалаап планнаары, тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады боттандыраары эргежок чугула.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулда мурнундагы программаны күүседир хемчеглерни организастаары, шүгүмчүлелдиг саналдарда болгаш күзээшкннерде кирген айтырыгларны шийтпирлээри, республика сонгукчуларының чагыгларын, хууда дилеглерин күүседир программаның документилерни боттандыраар планнаары күлээп алыры-биле хуусааларын тодарадыры-биле, яамылар, ведомстволар болгаш кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының деңгелинге харысалгалыг кижилерни томуйлаары-биле эгелээр. Чазактын девискээр эргелелдериниң, яамылар, ведомстволар, тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчулары-биле семинар-хуралдарны эрттирерин

346 билдиришкннин азы 19,1 хуузу оларның адресинче чоруткан. Оларны күүседир дээш контроль чорударын ТР-ниң Чазак Аппарадынга дааскан.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан бо бүгү хемчеглер республиканың Экономика болгаш Саң яамыларына саң-хөө экспертиказын эрткен. **Баш удур медээ езугаар алырга, саң-хөө чарыгдалдарының ниити түнү 2073,7 млн. рубль**, ооң иштинде:

1. **Чагыглар талазы-биле: 1271,2 млн. рубль**, ооң иштинде:

— объектилер тударына болгаш чаартырынга — 940,6 млн рубль;

— амгы айтырыгларны шийтпирлээринге — 336,6 млн. рубль.

2. **Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулда мурнундагы программаның талазы-биле — 632,5 млн. рубль**, ооң иштинде чээлилер — 367,0 млн. рубль.

3. **Хамаатыларның бижимел дилеглериниң талазы-биле — 170 млн. рубль.**

көргөн. Ол семинар-хуралдарга бирги номчулгада хемчеглерни боттандыраарының планнарын чугаалажып көөрү, ведомствонун иштинге контроль чорудар харысалгалыг кижилерни томуйлаары, оларны Чазактын контроль эргелелинге кириери, отчеттуг медээни кириериниң механизмин, хевирин ажылдап кылыры, контроль чорудар аргазын шийтпирлээри эргежок чугула. Яамыларның, ведомстволарның, бүгү деңгелдерниң чагыргаларының хемчеглерни боттандыраар планнарының түннел төлевилелдерин оларның калбак коллегия хуралдарына чугаалажып көргөн турар ужурлуг. Хүлээп алган шийтпирлерни күш-ажылчы коллективтерге болгаш бүгү чонга дындадыр. Бо айтырыгларны яамыларның, ведомстволарның, кожууннар, сумулар чагыргаларының квартал болгаш перспективтиг планнаарына кириген турарын чедип алыры эргежок чугула. Календарлыг планнарга дүүштүр коллегия хуралына хемчеглерни боттандырып турарының дугайында удуртукчуларның медээлерин чугаалажып дыннаар.

Хемчеглерни күүсеткен дугайында медээлерни Тыва Республиканың Чазаанга чогуур үезинде кириери-биле тус черниң бот-башкарылга органнары Чазактын девискээр эргелелдериниң удуртукчуларының долу медээлерни алырынга дузалаар болгаш эргежок чугула апарза шийтпирлер төлевилелдерин белеткээринге база үнүшкүнүг хыналдаларны чорударына дуза көргүзери эргежок чугула.

Программныг документилерни күүседир дээш контроль

Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулда мурнундагы хемчеглерин чедиршишкнниң күүседир, республика кожууннарының болгаш хоорайларының сонгукчуларының чагыгларын, билдиришкннерин, саналдарын, күзелдерин, шүгүмчүлелдерин күүседир контрольдушын организастаарындан хамааржыр.

Бо 43 программныг документилерни күүседир дээш Чазак деңгелинге контроль чорудары Тыва Республиканың Чазааның контроль эргелелинге, тус чер бот-башкарылганын органнары-биле девискээр хөгжүлдө болгаш кады ажылдажылга эргелелинге, Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының хамаатыларның билдиришкннери болгаш дилеглери-биле ажыл чорудар эргелелинге дааскан. Чазактын девискээр эргелелдериниң удуртукчулары республиканың кожууннарында болгаш хоорайларында бо хемчеглерни боттандырып турарын дорт контрольдаар. Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчыларының бүрүн эргелерин күүседирин дорт хандыраары-биле тургускан, Тыва Республиканың Чазак Аппарадының структура кезектерин дамчыштыр контрольду организастаарының адырлар аайы-биле принципин хевээр

арттырган.

Республиканың кожууннарынче, хоорайларынче, сумуларынче үнүшкүнүг комплекстиг хыналдаларны организастаар, оларның түннелдерин хамаатыларның чыыштарына, коллегия хуралдарына, күш-ажылчы коллективтер хуралдарына чугаалажып көөр.

Чонга долу медээлерни МИЧ таварыштыр Чазак Отчеду кылдыр дындадып, таныштыраар, телевидениеге «тегерик столдарны» болгаш парлалга конференцияларын эрттирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бо доктаалдарын боттандырып турарының дугайында медээ-аналитиктиг материалдарны квартал санында кириер, чартык чылдың түннелдерин Тыва Республиканың Чазааның, ооң Чөвүлелиниң хуралдарына чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың Чазааның чаа составына, республиканың күүсекчи органнарына, тус чер чагырга органнарына бо доктаал болза программныг документилер, «удуртукчунун стол дептери» болур. Оларны күүсеткен түннелдер удуртукчунун болгаш ооң ведомствонун ажыл-херээн канчаар билип, шын ажылдаанын херечилей бээр.

ДЕТКИИШКИН

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының албандужаалынга кандидат Д.К. ДОНГАК

МЭЭҢ ШИЛИЛГЕМ

Каш-ла хонгаш, октябрь 13-те, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының сонгулдалары болур. Бо дээрге республикага улуг ужуру-дузалыг харысалгалыг сонгулда деп бодум хуумда билир мен, өске хамаатылар база ынчаар үнелеп турар. Чагырга даргазынга сонгудар күзелдиг он дөрт кордакчы бүрүткеткен, оларның аттарын солуннарга парлаан, ынчангаш Кызылдың чурттакчыларынга олар билдингир.

Бүрүткеткен кандидаттарның иштинден кымны чагырга даргазынга сонгуп алза экил деп, шилилге бо хуннерде чоруп турар. Мээң бодалым мындыг: 40 хардан өрү назылыг, дээди эртемниг, экономика айтырыгларын бүгү талаалыг сайгарып билир, орус, тыва дылдарга хостуг чугаалаар (нациязы хамаанчок), биче сеткилдиг, бөдүүн кижилерниң амыдырал-чуртталгазынче сагыш салыр кижиде сонгуп алза, частырыг болбас.

Сөөлгү чылдарда Кызыл хоорайга каракка илдингер хире чаартылгалар болбаан, чаагай-жыдылга баксыраан, найысылалдың хир-чамы дам барган, корум-чурум үрээри көвүдээн. Мону хоорайның аалчылары, чурттакчылары эскерип турар. Бо чүнү чугаалап турарыл дээрге хоорай чагыргазының эрги даргазының дөрт ажыг чылдың дургузунда кылган ажылының четпезиниң херечизи-дир. Моон сонгаар ындыг дарганың ажыг чок деп чүвени кызылчылар биле берген.

Сонгукчу кижилер болганымда, кордакчыларның аразындан кымны чагырга даргазынга сонгуп алза экил дээш дыка үрүениң дургузунда боданып, анализтеп, шынгыны шилилгени кылдым. Түннелинде кордакчыларның аразындан Дмитрий Калчанович Донгакты хоорай чагыргазының даргазынга сонгуурун шийттирлеп алдым. Чүге, ооң кандыг эки шынарларын барымдаалап көрдүң деп,

айтырыг дораан тургустунуп келир. Аңаа харыым мындыг: бо кандидат экономика, саң-хөө айтырыгларын эки, ханы сайгарып билир, бурунгаар депшилге, сайзыралче көрүштүг, тура-соруктуг, ажыл-ишчи, биче сеткилдиг удуртукчу деп кончуг эки билир мен. Д.К.Донгактың ада-иезин, бодун, кады төрөөн-нерин, төрөлдериң шуптузун таныыр, билир болгаш ынча дээрим ол. «Кижилер болуру чажындан» деп, тывалар шын сөглээн. Школачы чылдарында ооң эки шынарлары илерээн. Өөредилгези тергин, үлегерлиг, сагылга-чурумнуг, биче сеткилдиг, улугну улуг, бичени биче деп хүндүлээр чораан. Адазы Калчан-Нама Халбың-Кулакович бүгү назынында Чөөн-Хемчиктин «Тыва» совхозка трактористеп ажылдап чорду. Күш-ажылчы намдарымны бо акыйның тракторунга чүдүрүкчүлөп эгеледим, ооң ажыл-агыйжызы, эрес-кежээзи менээ үлегерчижек болган.

Дмитрий Калчановичиниң күш-ажылчы намдарындан чаңгыс чижекти кирип керейн. Республиканың хожудаңгай ажылдыг харылзаа адырын рыноктуң акша-көпөөк чок берге чылдарында удуртуру биле ол хүлээп алгаш, кыска хуусаада ооң ажылың бут кырынга тургускан, хөгжүткен. Ону кызылчылар эки билир. Бо бүгүден алырга, бо Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга ажылдап шыдаар билиглиг, арга-дуржулгалыг кандидат болуп турар. Дөрт чыл бурунгаар болган хоорай чагыргазының даргазының сонгулдаларының үезинде кылган частырывысты катаптавайын, шын шилилгени кылып тургаш, Д.К.Донгакты чагырга даргазынга сонгуп алыр болза, кандыгдаа частырыг чок деп идегээр мен.

Николай ДОНГАК,
сонгукчу.

Кызыл хоорай.

(Кызыл хоорайның чагырга даргазының албандужаалынга кандидат Д.К.Донгактың сонгулда фондузундан төлөп каан).

ТӨЛЕПТИГ ДАРГАДАН СОҢГУП АП КӨРЭЭЛИҢЕР

Мен бодумнуң шаам-биле көрбээн чүвем, көдүрбээн хөңнээм чок хоочун мен. Бо хөй чылдарда кымнар-биле ажылдаваан, харылзашпаан дээр. Республиканың бүгү районнарын, сумуларын кезип, чон-биле ужуражып, кандыг-даа денелдин удуртукчулары-биле янзы-бүрү айтырыгларны шийттирлеп чордум. Ынчангаш хоорай чагыргазының даргазының сонгулдаларының дугайында бижиксеп олур мен.

Хоорай чагыргазының даргазының кандидатынга бүрүткеткен орус, тыва кордакчылар шупту төлептиг кижилер-дир. Ынчалза-даа хоорай чагыргазының даргазынга арга-дуржулгалыг, ат-алдарлыг, ажыл-ишчи, ак сеткилдиг, шынчы, кижилер-биле ажылдап билир, аазаан сөзүн ээлеп шыдаар, бергелерден чалданмас, оларны ажып тийлээр тура-соруктуг кижилер херек. Төлептиглериниң төлептиги ындыг кижилер кымыл дээр болза, Дмитрий Калчанович Донгак дээр мен. Бүгү-ле талазы-

биле хоорай чагыргазының даргазынга ол тааржыр.

Телевидениеге ооң өг-бүлени көргүстү. Ол өг-бүлө мээң сагыш-сеткилимге дыка-ла таарышты. Ындыг эп-найыралдыг өг-бүлө харысалгалыг ажылдакчы кижиниң кол чөлөнгийжи болуру чөп.

Д.К.Донгак — инженер мергежилгелиг кижилер-дир. Хоорай ажыл-агыйы дээрге барык шупту инженер мергежил-биле холбашкан болур болгай. Одалга-даа, изиг-соок суг-даа, электричери-даа, телефон харылзаа-даа системалары дээш. Оон аңгыда Дмитрий Калчанович рынок экономиказын эки билир. Россияның Чазаның чанында улус ажыл-агыйының академиязын дооскан. Менеджер мергежилдиг. Новосибирскиниң күрүне албанының академиязын удавас доозар, үш дээди эртемниг болур. Д.К.Донгак Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда телефон харылзааны сайзыраткан. Ону шуптувус билир бис.

Кызылда ажылдавайн турар

бүдүрүлгелерниң саны хөй. Оларның ажылын Д.К.Донгак көдүрүп шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Хоорай чагыргазы эки ажылдаар болза, тудуг база шуудаар ужурулуг. Адак сөөлүндө хоорай чагыргазы Чазак-биле демниг ажылдаар ужурулуг. Ындыг болбас болза, ажыл-херек бүтпес.

Октябрь 13-ке чедир каш-ла хонук арткан. Баштай-ла кымны сонгуурун тодарадып алылынар. Бодум хуумда Дмитрий Калчанович Донгакты сонгуурун сүмелээр-дир мен. Күш-ажылдың, дайынның хоочуннары мени деткир дээрзинге идегедим. Ынчангаш анык салгалга үлегер-чижектен көргүзүп көрээли.

Сонгулда хүнүндө иденкейлиг, демниг сонгулда участоктарынга чедип, хоорай чагыргазының даргазынга төлептиг кандидат Дмитрий Калчанович Донгак дээш үнүвүстү берээлинер, хүндүлүг кызылчылар!

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
Тыва Республиканың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

ДИЛЕГЛЕРГЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ

Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга сонгудар күзелдиг он дөрт кандидат бүрүткеткени билир бис. Оларның шуптузу найысылалды хөгжүдөр, чаагайжыдар, корум-чурумну быжылгаар, чурттакчыларның амыдырал-чуртталгазын экижидер күзелдиг эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг анык кадрлар-дыр деп үнелеп турар мен. Кандидаттарның иштинден чүгө чаңгыс кижини сонгууру ужурулуг болгай. Ындыг болганда оларның эң-не төлептиги шилип алыры сонгукчу бүрүзүнге оонаажыр.

Сонгукчу кижилер болганымда, Дмитрий Калчанович Донгакты шилип алгаш, ону бадылаарын шийттирледим. Ооң Чадаанага канчаар ажылдап турганын безин билир мен. Бөдүүн, томаанныг, кижилерге эптиг-ээлдек, оларның негелделеринге, хомудалдарында дыңнангыр удуртукчу чүве. Ону бадыткаары-биле мындыг чижектерни кириер бодадым.

Дөрт чыл мурнунда Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутатынга найысылалдың Московский сонгулда округундан Д.К.Донгакты сонгуп алган бис. Сонгукчулар дыка хөй чагырларына аңаа берген. Хоорайның мурнуу микрорайонунун телефон харылзааны багай болганындан ону экижидеринге дузалаарын дилээн. Ол чагыгны удаваанда күүсеткен. Телефон салдырып

алыр күзелдиг хамаатыларның негелдезин хандырган. Чамдык өрттөөн хары угда төлөп шыдавас кижилерге үзүктөп төлээр кылдыр чурумчуткан. №8 школаның өөреникчилери хөй болганындан сыңышпастай берген, ада-иелер, башкылар немей школаны тударынга дузалаарын Д.К.Донгактан дилээн. 3 каът школаны кыска хуусаада тударынга депутаттыктык улуг деткимчени көргүскенинден ону ажылгалга кириген. Ынчангаш ада-иелер, башкылар, өөреникчилер аңаа улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Дмитрий Калчанович депутаттап келген чылдарында бодунуң округунуң сонгукчулары-биле сырый харылзаалыг ажылдап келген. Ылаңгыя күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының негелделеринге, дилеглеринге дыка-ла кичээнгейлиг. Депутат, дарга бүрүзү ындыг болуру кончуг күзенчиг. Он дугаар почта салбыры келген улуска таарымча чок турган, бо дугайында депутатка хомудап чугаалаан бис. Эртенинде дораан-на сандайларны салдырган, байдал сыр ескерилген. Бо почта салбырының бир бичи өрээлинге неделяның пятница санында сонгукчуларны ол хүлээп ап, оларның негелделерин, дилеглерин, хомудалдарын кичээнгейлиг дыңнап, биллип алгаш, хамаатыларга дузанын

чедирип келген. Бир эвес боду ажыл-албан дайы-биле чай чок болу берзе, дузалакчызы хамаатыларны хүлээп алырын чурумчуткан. Бо болза депутаттын кижилерге сагыш салышкынын херечилеп турар-дыр.

Ангарский бульварның 31 дугаар бажынының чурттакчылары бо чылдың сөөлгү үш айларында радио чугаалавастай берге, ону харылаар чогуур органга дыңнадырга, херекке албаан. Амгы үеде Дмитрий Калчанович, бистин депутаттык эвес-даа болза, телефон дамчыштыр радиону кылдыртып бээринге дузалаарын дилээн бис. Ооң хамаатыларының дилээнге дыңнангыр болганы-биле сентябрь 16-дан эгелеп радио ажылдай берген.

Дмитрий Калчановичиниң ажыл-чорудулгазының кезик-чамдызын көргүзгөргө мындыг-дыр. Шаң мынчалдыр чону дээш доктаамал сагыш човап чоруур кижини Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга сонгуп алыр болза, бистин сеткиливисти хомудатпас деп бодаар мен. Ынчангаш хоорайның сонгукчулары Д.К.Донгак дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырып тур мен.

Сара КАНЧЫБЫР-ООЛ,
Кызыл хоорайның чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының сонгулдаларына уткуштур

ХУУСАА БЕТИНДЕ БАДЫЛААШКЫН ЭГЕЛЭЭН

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының сонгулдалары бо чылдың октябрь 13-те (воскресенье) болуп эртер. Бо сонгулдаларның хуусаа бетинде бадылаашкыны Кызылдың девискээр сонгулда комиссиязының бажынында 2002 чылдың сентябрь 28-те эгелей берген, ол октябрь 9-ка чедир улам чылаар. Ооң адреси: **Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың №46, Улусчу чогаадылга бажыңы, тел. 1-**

30-82. Эртенгиң 9 шактан 17 шакка чедир ажылдаар.

Бадылаашкына сонгулда болур хүнде, азы октябрь 13-те, чурттап турар чери Кызыл хоорайга турбас, даңгыда ады кирген сонгулда участогунуң сонгулда комиссиязынга кээп шыдавас сонгукчулар киржир. «Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганының сонгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу-

зунуң 1 пунктузунуң 51 чүүлүнге дүүштүр хуусаа бетинде бадылаашкыны чорудуп турар.

Бир эвес Кызыл хоорай чагыргазының даргазының сонгулдаларының хүнүндө, октябрь 13-те, кандыг-бир чылдагаан-биле Кызыл хоорайга турбас сонгукчулар бар болза, девискээр сонгулда комиссиязынга келгеш, хуусаа бетинде бадылаарын ук сонгулда комиссиязы дыңнадып турар.

«Тыва даг-дүгү» комбинат:

ДАШКААРТАН УДУРТУЛГАЖЕ ЧҮГЕ КИРГЕНИЛ?

Тываның эң хоочун баштайгы үлетпүр бүдүрүлгезинге «Тыва даг-дүгү» комбинаты хамааржыр. Төөгүден алып болзувусса, 1933 чылда баштайгы 19 тонна даг-дүгүн Ак-Довуракка бүдүрүп үндүргөн. 1945-1953 чылдарда геолог А.Шубинниң удуртулгазы-биле ажилдап турган экспедиция Ак-Довурактын даг-дүгүнүн курлавырының болгаш шынарының талазы-биле улуг шинчилел ажылын чоруткан. Ооң түннелинде 1964 чылдың сентябрь айда чылда 30 муң тонна даг-дүгүн болбаазырадып бүдүрүп үндүрер «Тыва даг-дүгү» комбинатының бирги ээлчээ ажыглалга кирген, 1970 чылдарның ортан үезинде чылда 150 муң тонна даг-дүгүн бүдүрер «Тыва даг-дүгү» комбинатының ийги ээлчээ ажыглалга кирген.

Ак-Довурак — даг-дүгү курлавырының талазы-биле Россияда эң-не байлак черлеринин бирээзи, шынарының талазы-биле делегейде эң эки даг-дүгүнүн бирээзи деп санаттынган. Даг-дүгүн үлетпүрүнүн 4 муң ажыг дериг-херекселдерин бүдүрүп үндүреринге кириштирип турар. 2000 чылда чоруткан шинчилел ажылдарындан алгаш көөрге, Ак-Довуракта даг-дүгү курлавыры 115 млн. тонна чедип турар деп түннелди үндүргөн.

Социалистик экономиканың чылдарында «Тыва даг-дүгү» комбинаты федералдыг өңчүге хамааржып, ону федералдыг бюджеттен акшаландырып турган. Кажан экономиктиг реформаны рынок экономиказынга дүүштүр чорудуп эгелей бээрге, федералдыг органнар карылгалыг бүдүрүлгени бодунга кайын алып боор. «Тыва даг-дүгү» комбинаты республика өңчүзү кылдыр шилчидип берипкен. Ындында-ла дотацияда чурттап чоруур республика бюджетти ол хире улуг комбинатты кайын акшаландырып шыдаар боор. Ол үеде «Тыва даг-дүгү» комбинаты-биле керээлиг ажилдап турган бүдүрүлгелер буурап дүжүп, оон продукциязын алып черлер база тывылбайн барган. Бакка бак улажыр дээн ышкаш, ол үеде комбинатка ажилдап турган удуртукчулар чурттуң деңгелинде тургустунуп келген сандаргай чорукту ажыглап алгаш, бүдүрүлгениң чүгээр дээн дериг-херекселдерин, машина-техниказын садып-сайгаргаш, Саян артыңче көжүп «чангылай» берген. Орта чүгле ажилчиннар түрөп, ажил чок артып калган. Ол дугайында ажилчиннарның хомудап бижээн чагаалары «Шын» солунуң редакциязынга чаңгыс эвес удаа келгилээн.

Кажан комбинат буурап дүжөрүнүн кырынга кээрге, ТР-нин Чазак тодаргай хемчеглерни 1995 чылдан бээр ап эгелээн. Комбинат карылгалыг ажилдап, акша-төгөрик үнмөстээш туруп бээрге, орта ажилдап турган тускай эртемниглер колдуу бүдүрүлгеден үнүп чоруй барган. Ол хамаанчок республикада «Тыва даг-дүгү» комбинатын удуртуп кижжи тывылбайн барган.

Ам бо хүнде ажилдап турар «Тыва даг-дүгү» комбинатының директору Александр Николаевич Наумовту федералдыг төп таварыштыр 1997 чылда Казахстандан чалап эккелген. «Тыва даг-дүгү» комбинаты хей ерелиг болганының түннелинде, арбитраж судунуң шийтири-биле дашкаартан удуртулганың эргелелинче шилчээн.

Чоокта чаа «Шын» солунуң редакциязынга «Тыва даг-дүгү» комбинатының ажилчиннарындан ажилдаан акша үезинде үнмөс, эвээш акшаны аванстап берип турар деп хомудалдыг чагаа келген. Эрткен чылдан бээр ыңдыг хомудалдыг чагаалар кээп турган. Ол чагааларны сайгарып чугаалажырынга ТР-ниң Үлетпүр яамызының эргелекчизи В.Ондар, «Тыва даг-дүгү» комбинатының дашкаартан удуртулганың эргелекчизи А.Н. Наумов киришкен. «Тыва даг-дүгү» комбинатында ниити байдалдың дугайында Александр Николаевич Наумов мынчаар чугаалады:

— Бир талазында, ажилчиннарның бижип турары шын. Бүдүрүлгениң бо хүнде байдалы нарын. Ажы-биле чугаалаарга, 1991 чылдан эгелээш комбинат карылгалыг ажилдап келген. Ол үеден бээр чылыг, чырык болгаш янзы-бүрү үндүрүлгелер дээш чыгылып келген өрелер бүдүрүлгени берге байдалга таварыштырган. 2000 чылга чедир чырык, чылыг дээш өрелер-биле үзе санашкан бис. Үндүрүлгелерге төлээр өрелер ам-даа бар.

1997 чылдан бээр комбинаттын директорунда ажилдап тур мен. Мен кээп турумда, комбинат

Бөгүнде «Тыва даг-дүгү» комбинатында 400 ажыг ажилчиннар ажилдап турар, республикада эң улуг бүдүрүлгедир.

колдуу турупкан, продукция бүдүрүп үндүрбейн турган. Кажан чурт рынок экономиказынче кирип, федералдыг төптөн акшаландырыбайн баарга, бүгү чүве сандараан. Ол үеде комбинаттын удуртулгазынга ажилдап турган кижилер рынок экономиказы деп чүвени хандыр

бодап билбейн барганындан бүдүрүлгеге берге байдалга таварышкан. Ооң материал-

чоруй барган. Удуртуп кадрлар айтыры бергедеп турар. Олче улуг кичээнгеи салып тур бис.

Кажан чурт рынок экономиказынче кирип, федералдыг төптөн акшаландырыбайн баарга, бүгү чүве сандараан. Ол үеде комбинаттын удуртулгазынга ажилдап турган кижилер рынок экономиказы деп чүвени хандыр бодап билбейн барганындан бүдүрүлгеге берге байдалга таварышкан.

техниктиг баазы кошкп, чамдык кижилер ону садып-сайгарып, өскээр ажыглап каапкан. Ийи талазында, комбинат продукция бүдүрерин эвээжеткен, ону садып-сайгарары база болдунмайн барган. Мындыг байдал бүдүрүлгени буурап дүжөрүнүн кырынга чедирген.

Кажан ажилдап эгелээш комбинатты катап бут кырынга тургузар ужурга таварыштым. Ол талазы-биле ТР-ниң Чазак, Үлетпүр яамызы бодунуң талазындан улуг дузаны чедирген. «Тыва даг-дүгү» комбинатының структуразы — кончуг нарын бүдүрүлгеге. Бир дугаарында даг-дүгүн чазылдырып каан карьерден алып, ону БелАЗ-ка чүдүрүп эккелгеш, хая-дашты чуура шавар конвейерге эккээр, орта баштайгы арыглаашкыны эрткен соонда, ам арыглал фабриказынга келир, орта богун арыглааш, өскээр чүдүрүп чорудупкан соонда, ам арыг продукция үнер. Бо бүгүнү мынчаар бодап кээрге безин чарыгдал кайы хире улуг-дур. Даг-дүгүн бүдүрүп үндүрери хөмүр-даш казып алыры эвес-тир ийин.

Ам көрүп көрээлиңер даан, «Тыва даг-дүгү» комбинатының арыглал фабриказының бирги ээлчээ 1964 чылда, ийги ээлчээ 1970 чылдарның ортан үезинде ажыглалга кирген. Оон бээр 30-40 чылдар эрте берген. Бүдүрүлгениң дериг-херекселдери колдуу эргижирээн, элендизин үзе ажилдап каапкан деп чугаалап болур. Чаңгыс арыглал фабрикасында муң ажыг дериг-херекселдер бар. Сөөлгү беш чылда акша-төгөриктиң тывылган шаа-биле солуп, чаартып келдивис. Чаа техниканы база садып ап тур бис. Ылаңгыя бо чылын чамдык дериг-херекселдерни кылдыртыры-биле Кемерово хоорайның заводтарында

чагыгны киридивис.

Бөгүнде «Тыва даг-дүгү» комбинатында 400 ажыг ажилчиннар ажилдап турар, республикада эң улуг бүдүрүлгедир. Хоочун чамдык хундулуг дыштанылгаже үнген, эрги ажилдап турган тускай эртемниг специалистер колдуу тарап

водтары, Искитимнин, Якинскиниң шифер кылыр заводтары керээлиг ажилдап турар. Бүдүрүлгеге бодунуң таарыштырыкчыларын таварыштыр Иран, Кыдат, Вьетнам, Индияже даг-дүгүн чорудуп турар. Мында айтырыг элээн нарын болуп турар, бир эвес бүдүрүлгеге боду даштыкы чурттар-биле дорт керээлиг турган болза, арыг доллар-биле садыглажып болур. Бо айтырыг чоруту шийтирилеттине бээр дээрзинге идегеп каалыңар.

«Тыва даг-дүгү» комбинатында тургустунуп келген нарын байдалды шийтирилээр талазы-биле ТР-ниң Чазак федералдыг органнар-биле улуг ажылды чоруткан. Ол хамаанчок РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызын безин комбинатка чедирип, чамдык айтырыгларны шийтирилээринге кириштирген. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Сибирь дугуржулгазында кирип турар область, крайларның удуртукчулары-биле чугаалажып, чамдык керээ-дугуржулгаларны чарарынга бодунуң үлүг-хуузун кириген.

«Тыва даг-дүгү» комбинатында деткимче көргүзөр, ону турум байдалче ажилдадып кириер дээш боттуг хемчеглер алдынып эгелээн. ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды В.О. Ооржактын чугаазы-биле алырга, бо чылын «Тыва даг-дүгү» комбинатынга республика бюджетинин инвестициязындан 2 млн. рубльди, оон кырынга 1,9 млн. рубльди чээлиге берген. Федералдыг бюджеттин инвестициязындан 4,5 млн. рубльди эрткен чылдарның кредитор өрөзи дээш берген. Бо

«Тыва даг-дүгү» комбинатын буурап дүжөрүнүн кырында келген бүдүрүлгеге деп санап болбас.

турар. Чоорту комбинат чаарты тургустунуп, бодунуң эрги хевиринче кирип, орулгалыг ажилдай бээр дээрзинге бүзүрелим улуг — деп, Александр Николаевич чугаазын доосту.

«Тыва даг-дүгү» комбинатын буурап дүжөрүнүн кырында келген бүдүрүлгеге деп санап болбас. Чүгө дээрге эвээш-даа болза, даг-дүгү бүдүрерин чылдан чылче улгаттырып кел чыдар. Бо чылдың бирги чартында даг-дүгү бүдүрерин, эрткен чылдың ол үези-биле деңгээрге, 105,5 хууга өстүргөн, ыңчалза-даа бүдүрүлгеге чартык чылда көрдүнгөн планын 35,5 хууга күүсеткен. Ында чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа чылдагааннар бар, ол талазы-биле А.Н. Наумов база чугаалады.

Мооң мурнунда чылдарда бүдүрүлгениң продукциязын алып черлер тывылбайн турган болза, ам чагыкчылар көвүдээн. «Тыва даг-дүгү» комбинаты-биле Красноярскиниң шифер заводу «Волна» ААН, Барнаулдун, Спасск-Дальний, Тимлюйскиниң асбест-цемент кылыглар за-

хүннерде федералдыг бюджеттин тускай көрдүнгөн инвестиция программасындан 5 млн. рубль келген. Ону колдуунда комбинаттын чаартылгазынга, чаа дериг-херекселдер садып алырынга ажыглаары көрдүнүп турар.

Мен үстүнде база демдегледим, бүдүрүлгеге тургустунуп келген саң-хөөнүң нарын байдалындан комбинат Арбитраж судунуң шийтири-биле дашкаартан удуртулгаже шилчээн деп. Бо дээрге бүдүрүлгениң буурап дүжери эвес, экономиктиг кризистин берге үезинде бүдүрүлгени катап бут кырынга тургузарынга хамаарыштыр ап чорудуп турар хемчеглер боор. Рынок экономиказының үезинде саң-хөө байдалы баксыраан бүдүрүлгелерге деткимче бээринин бир аргазы ол. Комбинат бо хүнде туруп албаан, ол ажилдап, продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар. Ам кол сорулга — оон турум ажылдаарын чедип алыры.

Сергей ХЕРТЕК.

Доңат-хар дүжер бүдүүзүндө

АК ОРУКТУ КҮЗЕДИМ

Кижиге төрөлгөнүн төөгүзүңгө хамаарыштыр алырга, карак чивеш аразы деп болур эрткен сөөлгү чартык чыл дургузунда Тываның малын ажаап тудары үндезини-биле өскерилген. Төп Азия, тус чер малы чүмүбиле оदारлаар турган. Кол ажыл болза көжүп-дүжер, одар-белчиир солуур, чылдың бир ээлчээнде безин улаштыр көшкүлөптер ужура таварышкылаар. Кышкы үеде малдың ынчангы уксаазы хар суу-биле суггадын чандырар, барык аң дег. Ивилер, сарлыктарны шаандагы арааттар аң төрөлдиг деп санаар.

Сууржун амыдыралдыг кижиге, ооң социал байдалдарына таарымчалыгы кандыг-даа маргыш чок. Амыдыралдың көшкүн арга-хевири ооң уламындан ажыгы барык чок кылдыр угааттыган. Түднелинде: бот-үнези чийк продукция бүдүрери шуут уттундурар часкан. Суг сөөртүр автомашиналар, электри күжүбиле ажылдаар ханы суглуг кудуктарлыг бригадалар төптөри ажылдай бээрге, хем-суг дожун, хар хөртүүн чөмгө, суггатка ажыглаары шөглээн. Ам олче эглири кайын болдунар: долгандыр хүрээлел бүдүрүлгө, одаар чүүл богунга сандан үндүр хирленген.

Мал бажын камгалап артырарына ол, өске-даа болушкуннар улуг шаптыктарны тургузуп турар. Рынок экономиказынче шилчишкын, керээдугуржулгалар-биле ажылдар ону бадьткап тур. Эде кылыр, чаартыр ажылдар мал чок арткан көдээ ишчилерниң мурнунда чиди-биле тургустунган. Амгы байдалдарда мал бажын өстүрериниң арга-хевирилери республикада дилеп эгелээн. Үрөп, чок кылыры белен, катап тургузары, оода дуюун аан, эң аар үлө-херек болу берген. Кыштын соогу бир коргунчуг, мал оору бир ырма сынчыг. "Этте эскет чок, малда манаг чок" деп, ада-өгбелеривис чагы бар. Коргунчуг, ырма сынчыг дээш ам канчаар, хол-даян оары болдунмас.

Деткимче-дуза, дем-бүлө дугайында чидиг айтырылгар хей. Мен бо удаада келир кышка белеткел, мал бажын өстүрери-биле холбаалыг ук айтырыгга хары билип алыксааш, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм

ямызынга эрткен пятницада четтим. Ужурашкан удуртукчуларым бирээзи — Сергей Оюн. Эскези — Александр Саая. Баштайгызы — көдээ ажыл-агый сайыдының мал ажылының талазы-биле оралакчызы, ийигизи — «Эйлиг-Хем» совхозтун директору. Олар эрге-дужаалдарына

малчын авам, кожавыс Кенен Ойбаа күүймге (күш-ажылдың хоочуну малчын Даш-оол Ойбааның авазына) херек эмнерни бо-ла чалап алган болур.

Ажыл-агыйжызы, кижизиг бүдүштүү-биле Сергей Оюн, Александр Сааяны «мал эмчизинге» бөгүндө демейлексээм

чаа Кызыл-Дагда кады төрөөн утгам сугга чордум. Суурда чонуну хууда инээ өзүп орап чорду. Чуртташтарымның шээр мал, ылаңгыя өшкү, азырап өстүрерин күзеп турарын ханы сонуургал-биле дыңнадым — деп, Александр Сандакович чугаалады.

— Казахстандан уксаалыг хуналар садып алыры-биле чоруур дей бердивис. Даштыкы күрүне-биле садыглажыры немелде хемчеглерни негеп келир-дир — деп, Сергей Мөңгеевич дыңнатты.

Ийи дарганың чоруу бүде бээр болза, өшкү дуюун катап тургузарына улуг идиг деп бодап олурдум.

— Дүккүр өшкү деп адап турарымыс «совет уксаа» Россияның өске девискээрлеринде үстүп төнгөн, Тыва Республиканың чүглө каш коданында камгалаттынып артып калган

ту ээлеп турарын чонга дыңнадыксаас аргам чок. Чүглө бир чыл дургузунда Сергей Мөңгеевич ыракта Мөңгүн-Тайгада малчын аалдарга барык «аът өдөөн кевирбөөн». Тайылбыр-биле чергелештир хонаш-турлактарның фото-чуруктарын база алгылаан чорду. Фото-чуруктарны профессионал журналисттиң тырттырбааны билдингир. Ооң уламы-биле чуруктарның композициязы чогуур негелдеге чедир дүүшпес. Анаа карак уу-биле тырттырган-даа болза, кыштактарның, одар-белчирилериң, мал турар, өг хондурар девискээрлерниң эптии, таарымчалыгы илдең.

— Тоолайлыг аттыг көдээ ажыл-агый кооперативиниң дүккүр «совет уксаа» өшкүзүн чурукка тырттырганы ол-дур. Коданы улуг даг хат-шуургандан камгалап турар. Ол дег эки чаг-лакты кым-даа чогаадып шыдаас. Кадыг-дошкун-даа болза, долгандыр хүрээлел Россияның мал камгалаар бир онзагай улуг булуңу болуп турары ол. Өшкү кажазының азын көргөрдан — деп, сайыттың оралакчызы тайылбырлады.

— 6 хана кылдыр туткан кажаның дээвири (кыры) өг тоганазы дег ажык. Агаар солчуушкуну ону дамчып үргүлчүлээр. Ынчангаш кажана ишти өл-шык болбайн турар. Дезевилей алырга, даштын чүве-биле барык демей. Өшкүлерниң бонитировказын чорудары-биле кажана хай деп турары ол — деп, дарга чугаазын улаштырды.

Өске чурукту мен бир янзы сонуургадым. Ында чаңгыс өг, ооң чанында ак өшкүлөр, кара баштыг хойлар көстүп турар. Апрель Тоолайлыгга барык кыш-биле демей, чамдыкта оон-даа кадыг-берге. Ынчалза-даа малдың хүр-күжү, хөйү кышты чымчак ажып эрткенин херечилеп турар.

Чагырып-дужаар езу-чурум бойлаан, чаа үе, керээ-дугуржулгалар-биле онзагай рыноктуг экономика тургустунуп орап. Ооң ижигеринге, мал ээлериниң чаа езу-чурумга чаңчыгарына «шаг-үени тудуп тургузуп турар» Сергей Оюн, Александр Сааяга ак орукту күзеп ор мен.

Арапчор ОКСУР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

езулу дүгжүр удуртукчулар-дыр.

Александр Сааяны билирим аргажок. Ооң адазы Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагда «мал эмчизи» деп ат-биле сурагылыг чораан. Дарга-лай-даа бээрге, «мал эмчизи» деп чон аразында ады артып калган. Өске черлерге өрү депшидерге-даа, ына-вас чаңчылдыг. Хостуг шактарында спорт шөлүңгө волейбол ойнааш туруптар. Кожуун, республика чергелиг маргылдааларга киржир хөңнү чок чораан боор. Хойжу аалдар ке-

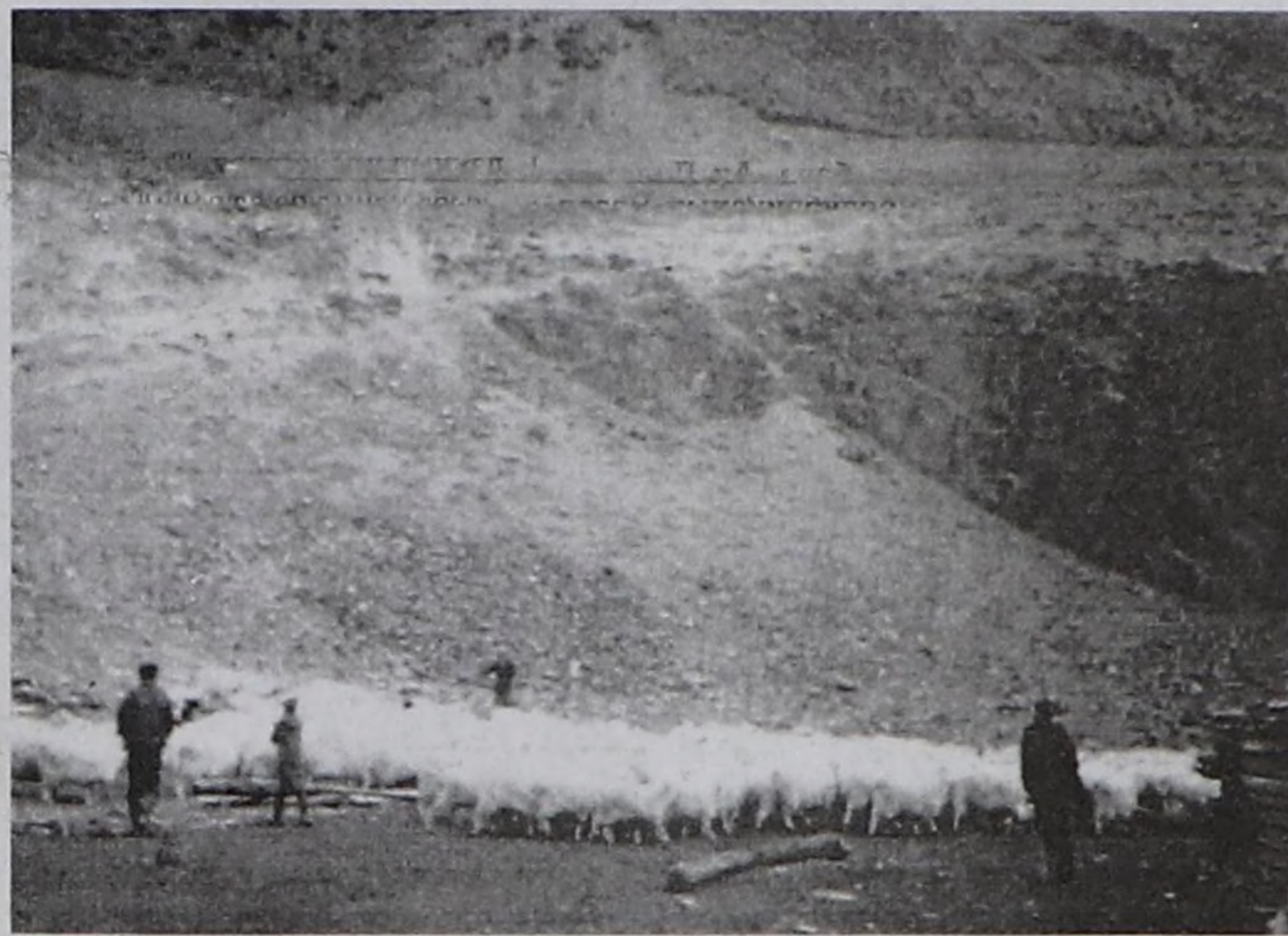
зириңге чаңчыккан, кадарчыларның малын-даа, боттарын-даа эмнээш чоруп бээр. Үргүлчү бодунуу-биле болур, бодап алганы-биле малчыннарның көрүш-туружу чаңгыс баг кижиге болгай. Мээң

келир-дир. Чүглө боттары эвес, чону дээш олар быжыг турушту ээлеп чоруур. Ындыг эрлер амгы шаг бергезинде кончуг херек.

— Бурятияның көдээ ажыл-агый институтун доостум. Чоокта

— деп, ада-иези малчын чораан Сергей Оюн чугулап демделеди.

Тус черге тааржыр, өзүп көвүдөп болур уксааны тудары, өстүрери-биле ол быжыг туруш-

ОНУ БОЛДУРБАС ДИЗЕ...

Мен өөрөдиге шугумунга 47 чыл ажылдап чор мен. Сөөлгү үелерде Чазак өөрөдигеже сагыш салып, башкыларның шалынын өстүрүп турарын аажок чөптүг деп хүлээп көөр кижиге-дир мен. Эң ылаңгыя анык-өскөнниң кадыкшылынче кичээңгейни углап, школаларда күш-культура шактарын бо өөрөдиге чылындан эгелеп өстүргенинге кижиге өөрүвөс аргажок. Ынчалза-даа мындыг бодалым-биле үлөжикседим.

Көдээ школаларда болгаш хей өөреникчилерлиг хоорай школаларына күш-культура шактарын кышкы үеде каа эрттирериниң дугайында айтырыг удавас тургустунуп келир. Шупту класстар спортзалче шургуп эгелээр болза, ол кичээлдерниң шынары кудулаар. Чүгө дээрге, бирээде, спорт залы, ийиде, спорт дериг-херексел-

дери чедишпес. Ону болдурбас дизе:

◆ кышкы үеде школа чанынга ойнаар спорт шөлдерин амдыгааштан эгелеп көрүп, белеткеп алыр;

◆ школага тускай чөвүлелди ада-иелерниң дузазы-биле тургузар. Олар

Санал

коньки, хаак, хоккей ыяжы дээн ышкаш спортчу дериг-херекселдер-биле школыны четчелээр ажылды чорудар;

◆ күш-культура башкылары календарылыг планнарын тургузуп тургаш, спорт шөлдерин чөп ажыглаары-биле чаңгыс черге дакпырлашпас кылдыр тургузар.

Күш-культура шактары дээрге чемпионнар белеткээринге эвес, а өөреникчилерни күш-дамыр талазы-

биле сайзырадып өстүреринге ажыглаар шактар болгай. Ынчангаш бо шактар уругларның кадыкшылын экижидеринче көрдүнгөн базым-дыр. Чамдык удуртукчулар аразында: «Күш-культура шактарын улгаттырар хире таарымчалыг байдал бар эвес» — деп угаадыр улус бары харааданчыг. Чонну, ооң иштинде уругларны, күш-культураже массалы-биле хаара тудары дээрге-ле, ниитилелдин кадык амыдыралче кирип турары ол-дур деп көөрдүр мен. Ынчангаш Чазак күш-культура башкыларының ажылыныче сагыш салып турары дээш, башкыларга байыр чедирип, чогаадыкчы ажылдарын, өөреникчилери кан дег кадыкшылдыг болурун күзөдим.

Алдын-оол ОНДАР,
Кызылдың № 9 школазының башкызы.

ШУПТУ
БАЙЫРЛАЛЧЕ

Октябрь 5-те Тываның найысылалы Кызыл хоорай Спорт хүнүн демдеглеп эрттирер. Хоорайның кудумчуларына янзы-бүрү оюн-тоглаа, мөөрейлер аңгы-аңгы назы-хар аайы-биле организастантынар. Бо бир дугаар эртип турар Спорт хүнүн ТР-ниң начын мөгези Алексей Хомушку деткичилеп эрттиржир деп турары демдеглексенчиг. Ынчангаш байырлал манавааның өөрүнчүг белектерни силерге сөңнээр дээрзин байырлалдың организастанчылары аазап турар. Күстүң бо айының эгези байырлалдар-биле байлак бооп турары өөрүнчүг. Хоочуннар хүнүн динмирер эрттирген, хоорайның башкыларының аразына хол бөмбүүнүң маргылдаазын Башкылар хүнүн болгаш Спорт хүнүн таварыштыр база эрттирер деп турар. Ынчангаш байырлал ам-даа уламчылаар.

Айлан ДАРЖАА.

УК-ТӨӨГҮВҮСТҮ ХҮНДҮЛЭЭЛ

Бистиң чер-делегейивистиң чурттакчы чону, чурт бүрүзү боттарының ук-төөгүзүн, национал чаңчылдарын салгалдан салгалче дамчыдып, сагып, эртем депшилгезин, экономиказын, культуразын шаа-биле сайзырадып хөгжүп турар.

Кандыг-даа чурт бот-сайзырал талазы-биле онзагай талалыг, национал онзагай шынарлыг, тускай ниити арынныг болгай. Мен бо чүүлүмге бистиң тыва чоннуң амгы үеде ат, фамилиязының төөгүзүнүң дугайын бижикседим. Бистиң өгбелеривис шаанда фамилия чок чурттап чораан болгай. Чүгле ондар, монгуш, күжүгет, ооржак, салчак, оюн, куулар дээн чижектиг аймак-сумуларга чарлып турган. Чижээлээрге, Чөөн-Хемчиктин Чадаана кожуну чызаанга келген кижиге бодун: "Баян-Тала сумузунуң монгуштарындан Санчы оглу Лопсан мен" деп таныштырар. Амгы үеде ол-ла төрөл бөлүктөр, аймактар аттары фамилиялар апарган. Ынчангаш бистиң ат-фамилияларыбыс ук-төөгүсү-биле сырый холбаалыг. Хөй-хөй вектерге моол, кыдат дарлал адаанга чорза-даа, бистиң өгбелеривис бот-тускайлаң национал шынарын, дылын, чуртун чидирбээн. Өгбелеривистиң ат-алдарын, төөгүзүн бакка сукпайн, бергелерден үнүп, бо хүнге чедир эки чурттап чоруурус — бистиң бурунгуларыбыстың ачызы, өртек чок берээ деп бодап, үнелеп чоруур мен. Чангыс чижекке чугаалап көөргө безин мындыг. Чингис-Хааннын кол камгалакчы 500 муң шилиндек шерининиң кол кезин тывалар турганы база эң бүзүрээр полководчузу тыва уктуг Субудай турганы дыка хөйүнү херечилеп турар.

Амгы тыва чоннуң ат, фамилиязы уктуг, ужурулгү тыштып келген деп үстүндө чугааладым. Ко-

жуун бүрүзүнүң чону кол фамилиязы-биле ылгалып, аразында эп-найыралдыг харылзааны тудуп чорааннар. Чамдык тыва фамилияларны орус дылче очулду-рарга дараазында уткаларны илередип турар: монгуштар (тысыча или много птиц), кууларлар (лебеди), хертектер (гордые), салчактар (безбородые), карасалдар (чернобородые), ондарлар (десятиуйгуры) дээш, оон-даа өске.

Кожууннар санай чонувустун ат-фамилиялары 30 чылдардан 50 чылга чедир чүтээр сагыттынып турган. Ам бо хүннерде үндезин тыва фамилияларыбыс чидип бар чыдарын сеткилимден дыка хомудап чоруур мен. Улуг орус чонга каттышкан үеден бээр дыка хөй чингине тыва фамилиялар, аттар чидип, өске аттарже шилчээнин билер бис. Бо хүннерге чедир башкылаң келген үелеримде ужуру-утказы билдинмес фамилиялар, кижилер аттарын дыннап, көрүп келгеш, элээн ханы бодадларга алзып, чоорту чингине тыва фамилиялар чиде бербес ирги бе деп чигине бергилээр-дир мен. Оон бир чижээ бо. Сүрүң Кокпалыгович Ондарнын оглу Алексей Сүрүнович Кокпалыг апаарга, үндезин Ондар фамилиязы чиде берген. Кандыг-бир чурттуң аалчы хамаатызы келгеш, Алексейден ук-төөгүн кайы аймактан дээр болза, ол Ондар уктуг мен деп харыны бергеш, кайы хире узун тайылбыр бээрин бодап көрүңер.

Амгы үеде Лопсан, Дүпчүр деп фамилиялыг аныктардан үндезин угун, аймааң кандыгыл деп айтырар болза, шуут билбестер дыка хөй. Аяна Сүрү-ооловна Салчак дээрге, тайылбыр чокка-

ла билдингир ышкажыл, Салчак уктуг уруг деп. Даштыкы аалчыларга тайылбырларга безин дыка эптиг. Угун-дөзүн илереткен 60-70 муң-даа ондарлар, монгуштар чораай-ла. Кижилерни ат-фамилия езугаар ылгаарыга ол улуг бергедээшкүн кылбас. Чүге дээрге тывалар ук-төөгүден тура, кижиниң адынче (фамилиязынче эвес) онза кичээнгейни салып чораан. Черле ынчаш кижиниң амыдыралына оон хуу ады (фамилия эвес) онзагай черни ээлээр ужурулгү. Бо шагда каяа-даа кижиниң фамилиязын адаар чорук орус чондан үлгерлеп алган чүүл ышкажыл. Улуг орус чонувус безин Иванов, Петров, Пушкин, Николаев дээн чижектиг чингине ук-төөгүзүн илереткен фамилияларын чоргаарал-биле эдилеп чоруур ышкажыл. А бис дээрге ук-салгалы-выс илереткен төөгүлүг фамилияларыбысты кара туравыста анаа аттар-биле солуп алыр-дыр бис.

Тыва чоннуң төөгүзүндө бичи чаш уруг төрүттүнерге, оон адын безин кайы хамаанчок адавас, улуг хүндүткелдиг кижилерге, лама башкыларга ададып ап чораан болгай. Бистиң кожаларыбыс моолдарда, казахтарда, алтайларда үндезин фамилиязын мөөңү-биле утка чок аттар-биле солуп турарын эскерип көрбөдим. Бистиң кижиге ортузу чедер берген чамдык хамаатылары-выста 2-3 ада салгалының төөгүзүн билер кижиге кончуг эвээш. Бодум бо Даа (амгы Чөөн-Хемчик) кожуунуң Улуг-Ховалыглар уктуг кижиге мен. Ачамнын ачазының ачазы Дамба-Хаа деп өгбем Хайдып Үгер-Даа ноянын кол дузалакчызы болуп, Бора-Хөл ховузунга мал-маган азырап,

арат-чонунга бараан болуп чораан. Ол кончуг эрес, ажыл-ишчи кижиге чораан деп ачамнын ачазы чугаалаар чораан. Ол Чадаана хурээзиниң чылгы малын 1000 баш чедир өстүрүп берген. Оон чүгүрүк ады Дарган-Доруг чүгле Ты-вага эвес, Моолдун найырларына каш удаа эрткен бооп турар. Кажан Хайдып Үгер-Даа ноян бурганнай бээрге, кырган өгбем Дамба-Хаа түр үеде ноянын албан-хүлээлгезин күүседип турган дээр. Ол хүн ноян Буян-Бадырды дүжүлгеге олургуже ажылдаан.

Ачамнын ачазы Балдан-Доржу кырган-ачамны 12 харлымыга чедир билер мен. Ол кончуг уран-шевер, кижизиг, сагылга-чурумнуг кижиге чораан. Кырган-ачам Баян-Тала, Ийме суурларга чурттап чорааш, чуртталга албан черлериниң бажынарнын тудуп кылышкан кижиге. Оон 60 чылдарда чазал кылып каан стол, сандайы Иймениң Сайзана аттыг ясли-садинде ам-даа бар. Ол чүнү херечилеп турарыл дээрге, ол кижиниң ажылына хамаарылгалыны, шынарлыг ажылды эчизинге чедир кылыр-дыр.

Ачам Опал-оол Балдан-Доржувич Ховалыг Ленин, сөөлүндө Карл Маркс аттыг совхозка хой бригадири болуп, 20 ажыг чылдар иштинде ажылдап, Чазактын хүндүлөп бижиктерин, медальдарын четтирип, чонунга хүндүткелдиг чорду. Ол ада-өгбезиниң чурту Бора-Хөлду үргүлчү сактып, биске ажы-төлүңгө чоргаарал-биле чугаалап чорду. Ачам ук-төөгүзүнүң дугайында үргүлчү мынча деп ырлап чораан:

Талаар деп каан,
хоржок деп каан
Дамба-Хаадан уктуг-ла мен.
Хоржок деп каан, талаар
деп каан

Ховалыгдан уктуг-ла мен.

Ачам база-ла кырган-ачам ышкаш, чүгүрүк айттары өстүрүп, мунуп чорду. Оон айттары Дезиг-Доруг, Төгери-Кулак, Чолдак-Кулак деп айттары кожуун болгаш республика чергелиг байырлалдарда эртип, шаңналдыг черлерни ап турдулар. Озал-ондакка таваржып, амы-тыны кес кырында чораан ачамны улус Чадаана эмнелгезинге чедирери-биле Бора-Хөл дужу-биле аппарат чорда, ол чуртун харап көргөш: "Бора-Хөлүмнү" деп дыка тода чугаалааш, олчаан чок болган. Оон сөөлгү сөзү ол, төрөөн чериниң ады болган. Ачам төрөөн черинге ол хире ынак чораан. Ынчангаш мен ада-өгбемниң угундан үнген фамилиямга чоргаарланып, оларнын чурту Бора-Хөлду ажыл-албан аайы-биле эртип чыда, улуг ынактыл-биле көрүп чор мен. Кижиге өгбелериниң чурту-биле тудуш. Ынчангаш шак бо чүүлүмнү доозарының бетинде мындыг одуругларны кирип көрейн.

Чодур-чодур пөштөр үнген тайгаларлыг,

Чайыналдыр агып чыдар кара суглуг

Анай чаштан малдар сүрүп өскөн черим

Ачам чурту көктүг-шыктыг Бора-Хөлүм.

Бо бүгү чүүлдерни бижип ора, кижиге бүрүзү "куш уялыг, кижиге чурттуг, уктуг-төөгүлүг" деп үлгер чугааны утпазын күзөп, тыва чонунуң ук-төөгүгө хамаарыштыр бодады кандыг ирги деп билеп алыксап, денеп көөрү-биле арга-сүмө хевирлиг бижидим.

Тимур ХОВАЛЫГ.

Евгений Кечилевич МОНГУШ

Тывага камгаладылга херээн үр чылдарда удуртуп, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Роскуркамгаладылганың Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң чингине директорунга ажылдап турган Евгений Кечилевич Монгуш үр эвес аарааш мөчээ.

Е.К.Монгуш 1958 чылдың сентябрь 7-де Өвүр кожуунуң Арыг-Бажы суурга хөй уругларлыг кадарчының өг-бүлезинге төрүттүнгөн. 1980 чылда Красноярскиниң политехниктиг институтунуң Кызылда филиалын дооскаш, күш-ажылчы базымнарын Тыва АССР-ниң күрүнениң "Сельхозтехника" комитетиниң Чадаанада автобазызының автоколонна начальниги бооп эгелээ. Оон дараазында Өвүр кожуунуң "Коммунизмче орук" совхозтуң кол инженеринге, Кызылда №1 КПТУ-нуң бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастеринге ажылдаан.

1987 чылдың эгезинден амы-

дыралының сөөлгү хүннеринге чедир камгаладылга херээнге шынчы ажылдап чораан. 1987-1988 чылдарда Куркамгаладылганың Тывада эргелелиниң улуг мастери, килдис начальниги бооп ажылдаан. 1988 чылдың август айдан Тываның куркамгаладылга эргелелиниң үзүктел чок удуртукчузу, "Азия төвү" деп камгаладылга фирманың, "Роскуркамгаладылга-Тыва" ААН-ниң, Роскамгаладылганың Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң чингине директорунга ажылдап чораан.

Е.К.Монгуштуң удуртулгазы-биле Куркамгаладылганың Тыва АССР талазы-биле эргелели ССРЭ-ниң камгаладылга организацияларының аразына социалистиг чарышка бирги черни үш удаа алгаш, ССРЭ-ниң Саң аямызының, ССРЭ-ниң күрүне албан черлер Профэвилелдериниң ТК-ның шилчип чоруур Кызыл тугун мөңгөдө

Ш.Д.Ооржак, А.А.Мельников, Д.К.Донгак, А.Т.Конгар, Е.Л.Осердцов, Р.С.Баян, В.В.Вусатый, И.Н.Товарищтай, В.И.Лавриненко, Д.Д.Ооржак, С.Н.Сапова, Ю.П.Южаков, Д.-С.Б.Яндак, Д.-К.-Х.Ооржак, В.М.Оюн, М.К.Куулар, Б.Б.Монгуш, Д.Д.Монгуш, В.А.Ушкалов.

Тыва Республиканың Пенсия фондузунуң салбыры контроль-ревисия килдизиниң начальниги Татьяна Назыновна Монгушка оон өөнүн ээзи

Евгений Кечилевич МОНГУШТУҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

Василий Санмаевич ТАМДЫН-ООЛ

Василий Санмаевичиниң байлак намдары амгы Тожу-биле сырый холбашкан, а төрүттүнгөн, өскөн чери — Улуг-Хем кожуунуң Хендерге сууру.

Ол 1918 чылдың декабрь ортан үезинде Санмаа деп араттын өг-бүлезинге ортун оглу бооп төрүттүнгөн. 15 харлыг тургаш-ла, күш-ажылга чүткүлүн көргүзө берген.

1937-40 чылдарда Улуг-Хемнин аревз кожуун комитетинге ажылдаан. Оон соонда 1956 чылга чедир Совет органнарга езулуг организа-кчы чоруун көргүзүп чораан.

1957 чылда Тожу кожуунуң Адыр-Кежиге "Совет Тыва" колхозунун даргазына томуйлаткан. Ол ажылына 10 чыл дургузунда оон экономиказын көдүрүп, тудуг-суурун кылдыртып, удуртукчу талантызын көргүскөн, 300 ки-жи өөренир школа, 50 орунуг интернат, 2 садыг, эмнелге пунктузу, Культура бажыны кылдыртып, эвээш эвес инициативазын көдүргөн.

Интернат тургусканы дээш 1964 чылда Василий Тамдын-оол РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң, РСФСР-ниң Чырдыкшыкын министрствозунуң Хүндүлөп бижиктери-биле 3 муң рубль шаңналды база алган. Ол алган акшазы-биле Өдүгөн аттыг интернаттың чанынга В.И. Ленинниң тураскаалын садып эккеп тургускан.

1942 чылдан эгелеп Иштики херектер эргелелиниң ыяш белеткелиниң даргазына 6 чыл ажылдааш, улаштыр Тожу райкүүс-комунуң саң килдизинге эргелечилеп ажылдап чораан. 1966-70 чылдарда районнуң күүсекчи комитетиниң даргазынга, 1970 чылдан "Тоора-Хем" совхозунуң директору бооп ажылдаан.

Партия база Чазак хөй-ниитичи идепкейлиг ажыл-чорудулгазы дээш "Хүндүлөдүн Демдээ" орден-биле 3 удаа база медальдар-биле шаңнаан. 1951 чылда район Советиниң депутаты, 1958 чылдан СЭКП Тожу райкомунуң бюро кежигүнү турган. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ийиги болгаш үшкү чыыштарының депутаты.

1957 чылда чон ортузунга культура-кижизидилге ажылына идепкейлиг киржилгези дээш "Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты алган.

Тожу чоннуң чоргааралы, оон намдары болу берген В.С. Тамдын-оол дугайында чырыктылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Бөлүк эштеринден.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдизери — 3-34-98, компьютер өрээли — тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 5896. Чагыл 111.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмөтөдүн типогрфиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.